

Хмельницький національний університет
Гуманітарно-педагогічний факультет
Кафедра соціальної роботи і соціальної педагогіки

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

Перший (бакалаврський)

Освітній рівень

«РОБОТА СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА З ДІТЬМИ З БАГАТОДІТНИХ СІМЕЙ В УМОВАХ ВІЙНИ»

Назва теми

Галузь знань 23 Соціальна робота

Шифр і назва галузі знань

Спеціальність 231 Соціальна робота

Шифр і назва спеціальності

Освітня програма Соціальна робота. Соціальна педагогіка

Назва освітньої програми

Спеціалізація Соціальна педагогіка

Назва спеціалізації

_____
Номер індивідуального навчального плану студента

Виконала: студентка IV курсу, група СР-19-1

_____
Підпис

Альона ЛУКАШУК

_____
Ім'я, прізвище

Керівник: кандидат педагогічних наук, доцент _____

науковий ступінь, вчене звання

_____
Підпис

Людмила ЯКУБОВА

_____
Ім'я, прізвище

Нормоконтролер

До захисту допускаю:

Зав. кафедри соціальної роботи і соціальної педагогіки

доктор педагогічних наук, професор _____

_____
Підпис

Юрій БРИНДІКОВ

_____
Ім'я, прізвище

_____ 2023 р.

Хмельницький, 2023

АНОТАЦІЯ ДИПЛОМНОЇ РОБОТИ

Тема дипломної роботи «РОБОТА СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА З ДІТЬМИ З БАГАТОДІТНИХ СІМЕЙ В УМОВАХ ВІЙНИ»

Студент: А. Лукашук

Керівник к.п.н., доцент Л. Якубова

Дипломна робота включає два розділи, шість підрозділів роботи, список наукових джерел (44 позиції, 2 з яких іноземною мовою) та 3 додатки. Загальний обсяг роботи складає 71 сторінку, основний зміст викладено на 54 сторінках. Роботу ілюстровано 6 рисунками.

Ключові слова: «багатодітні сім'ї», період воєнного часу, «робота соціального педагога з багатодітною родиною», «програма покращення дитячо-батьківських взаємин».

Об'єкт дослідження – робота соціального педагога з дітьми з багатодітних сімей в умовах війни. **Предмет дослідження** – соціально-педагогічні технології роботи соціального педагога з дітьми з багатодітних сімей в умовах війни.

За результатами дослідження проведено аналіз сучасного стану розробленості проблеми в наукових джерелах, особливості роботи соціального педагога з дітьми, які виховуються в багатодітних сім'ях, технології роботи соціального педагога в школі з дітьми, які виховуються в багатодітній сім'ї в умовах війни, висновки до розділу.

На основі отриманих даних в ході емпіричного дослідження розроблено та запропоновано програму покращення дитячо-батьківських взаємин та методичні рекомендації соціальним педагогам з метою підвищення ефективності такого виду взаємодії. Одержані результати та методичні рекомендації можуть бути використовувати як соціальні педагоги, так і науковці, які займаються даною проблематикою.

Випускник _____ А. Лукашук

Дата подання дипломної роботи до захисту _____ 2023 р

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет гуманітарно-педагогічний

Кафедра соціальної роботи і соціальної педагогіки

Освітній рівень перший(бакалаврський)

Галузь знань 23 Соціальна робота

Спеціальність 231 Соціальна робота

Освітня програма Соціальна робота. Соціальна педагогіка

Спеціалізація Соціальна педагогіка

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри
соціальної роботи і соціальної
педагогіки
проф. Юрій БРИНДІКОВ

_____

2023р.

ЗАВДАННЯ НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ

Лукашук Альони Сергіївни

1. Тема кваліфікаційної роботи: «Робота соціального педагога з дітьми з багатодітних сімей в умовах війни»

Керівник кваліфікаційної роботи: Якубова Л.А., кандидат педагогічних наук, доцент

Затверджено наказом ректора університету від _____

2. Строк подання студентом роботи на кафедру 5 червня 2023 р.

3. Вихідні дані до роботи: матеріали звіту з переддипломної практики, комплекс методів та методик дослідження: шкала тривоги Ч. Спілбергера, методика САН (самопочуття, активність, настрої) В.А. Доскіна, проєктивна методика «Моя сім'я» В дослідженні взяли участь 10 дітей з багатодітних сімей, які навчаються в спеціалізованій загальноосвітній школі I-III ступенів №8 м. Хмельницького.

4. Зміст дипломної роботи (перелік питань, які потрібно розробити): вступ, розділ 1. Теоретичні основи роботи соціального педагога з дітьми з багатодітних сімей, сучасний стан розробленості проблеми в наукових джерелах, особливості роботи соціального педагога з дітьми, які виховуються в багатодітних сім'ях, технології роботи соціального педагога в школі з дітьми, які виховуються в багатодітній сім'ї в умовах війни, висновки до розділу. 2. Емпіричне дослідження роботи соціального педагога з дітьми, які виховуються в багатодітних сім'ях в умовах війни, діагностика рівня самопочуття, активність, настрої, рівень ситуативної та особистісної тривоги,

програма покращення дитячо-батьківських відносин, методичні рекомендації соціальним педагогам щодо врахування особливостей дитячо-батьківських відносин в умовах війни, висновки до розділу; висновки, перелік джерел посилання, додатки

5. Перелік графічного матеріалу (із зазначенням обов'язкових креслень)

_____ таблиці, рисунки_

6. Консультанти розділів кваліфікаційної роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв

7. Дата видачі завдання 15 листопада 2022 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів (розділів) дипломної роботи бакалавра	Строк виконання етапу роботи	Примітка
1	Вибір теми дослідження. Визначення об'єкта і предмета дослідження, постановка мети і завдань	До 10 листопада 2022р.	виконано
2	Визначення теоретико-методологічних засад дослідження. З'ясування актуальності проблеми.	До 10 січня 2023р.	виконано
3	Оформлення вступу дипломної роботи.	До 01 лютого 2023 р.	виконано
4	I розділ дипломної роботи.	До 01 березня 2023р.	виконано
5	II розділ дипломної роботи.	До 01 травня 2023 р.	виконано
6	Загальні висновки.	До 15 травня 2023 р.	виконано
7	Попередній захист дипломної роботи.	27 травня 2023 р.	виконано
8	Оформлення дипломної роботи. Підготовка до захисту, рецензування.	До 12 червня 2023 р.	виконано
9	Захист дипломної роботи (відповідно графіку)	24 червня 2023 р.	виконано

Здобувач _____ Альона ЛУКАШУК

Керівник роботи _____ Людмила ЯКУБОВА

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОБОТИ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА З ДІТЬМИ З БАГАТОДІТНИХ СІМЕЙ В УМОВАХ ВІЙНИ.....	11
1.1. Аналіз сучасного стану розробленості проблеми в наукових джерелах.....	11
1.2. Психо-соціальні особливості дітей з багатодітних сімей.....	17
1.3. Соціально-педагогічні технології роботи соціального педагога з дітьми з багатодітних сімей в умовах війни	Ошибка! Закладка не определена.
Висновки до розділу	Ошибка! Закладка не определена.7
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РОБОТИ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА З ДІТЬМИ З БАГАТОДІТНИХ СІМЕЙ В УМОВАХ ВІЙНИ.....	28
2.1. Опис методичного інструментарію, аналіз та інтерпретація отриманих даних в ході практичної роботи.....	28
2.2. Програма покращення дитячо-батьківських відносин в умовах війни.....	Ошибка! Закладка не определена.
2.3. Методичні рекомендації соціальним педагогам щодо підвищення ефективності взаємодії з дітьми з багатодітних сімей.....	41
Висновки до розділу	44
ВИСНОВКИ.....	Ошибка! Закладка не определена.
ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ.....	48
ДОДАТОК А Оцінка рівня тривожності Тест Ч. Спілбергера-Ю.Ханіна.....	54
ДОДАТОК Б. Діагностична методика САН.....	56

ДОДАТОК В. Проективна методика «Моя сім'я».....	59
ДОДАТОК Д. Програма покращення дитячо-батьківських взаємин.....	62

ВСТУП.

Нині інституалізація сім'ї та визначення її місця і ролі в Україні – одна із нагальних проблем, адже трансформаційні процеси, соціально-політичні проблеми, активна фаза військового конфлікту максималізують руйнівну силу сім'ї як осередку формування особистості.

Аналіз сучасного стану розробленості роботи соціального педагога з дітьми з багатодітних родин в наукових джерелах показує, що дана проблема обговорюється в наукових колах та звертає увагу наукової спільноти на її вирішення. Багатодітні сім'ї є особливо вразливими, оскільки вони не володіють необмеженими ресурсами для функціонування родини. Умови війни більшою мірою впливають негативно на виховну функцію цих родин, збільшуючи їх соціально-психологічні, економічні й соціальні проблеми. Соціальні педагоги здатні надавати соціальну допомогу цим дітям, соціально-психологічну підтримку, та їх сім'ям, мотивуючи їх до пошуку шляхів вирішення складних ситуацій, в які вони потрапляють, серед яких виокремлюємо такі: доступ до інформаційної підтримки, здорової їжі, житла, медичної допомоги, освіти тощо. Окрім того, соціальні педагоги здатні допомагати у процесі зниження рівня стресу та тривоги, з якими діти з багатодітних родин можуть зустрічатись в умовах війни. Вони можуть надавати психологічну підтримку та поради, сприяти підвищенню самооцінки та віри в свої можливості.

Аналіз наукових праць свідчить про значний інтерес до роботи соціального педагога з дітьми, які виховуються в багатодітній сім'ї, зокрема: Н. Борисенко, О. Пономаренко, В. Святницька та ін. Питання розвитку особистості дитини в умовах багатодітної родини були предметом вивчення Н. Герасименко, І. Гнатюк, С. Максименка, О. Михайличенко та ін. Особливості соціальної роботи з багатодітними сім'ями розглядаються такими науковцями, як О. Беленька, Л. Бондар, Н. Васильєва, Т. Ковальова, Т. Луньова, Л. Савченко та інш.

Отже, актуальність проблеми, її недостатня розробленість у практичному форматі, зумовили вибір теми дослідження: «Робота соціального педагога з дітьми з багатодітних сімей в умовах війни»

Об'єкт дослідження – робота соціального педагога з дітьми з багатодітних сімей в умовах війни.

Предмет дослідження – соціально-педагогічні технології роботи соціального педагога з дітьми з багатодітних сімей в умовах війни.

Мета дослідження є теоретико-експериментальне вивчення соціально-педагогічних технологій роботи соціального педагога з дітьми з багатодітних сімей в умовах війни

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати сучасний стан розробленості проблеми в наукових джерелах;
2. Визначити основні соціальні характеристики дітей з багатодітної сім'ї;
3. Охарактеризувати соціально-педагогічні технології роботи соціального педагога з дітьми з багатодітних сімей в умовах війни;
4. Описати методику експериментального дослідження та розробити програму покращення дитячо-батьківських взаємин з дітьми, які виховуються в багатодітних сім'ях в умовах війни.
5. На основі матеріалів дослідження розробити методичні рекомендації соціальним педагогам щодо підвищення ефективної взаємодії з дітьми з багатодітних сімей в умовах війни.

Методи дослідження: для досягнення поставленої мети дослідження використовувався комплекс методів, вибір та поєднання яких залежали від змісту проблеми, яка досліджувалась, а саме: аналіз наукових джерел, нормативних документів, порівняння, узагальнення та класифікація, використовувались для теоретичного аналізу матеріалів роботи; *емпіричні*: діагностичні методики: шкала тривоги Ч. Спілбергера, методика САН (самопочуття, активність, настрої) В.А. Доскіна, проєктивна методика «Моя

сім'я» у межах експериментального методу (методика дослідження), а також математичні методи під час обробки даних результатів дослідження.

Експериментальна база дослідження проводилось на базі Спеціалізованої загальноосвітньої школи I-III ступенів №8 м. Хмельницький. В дослідженні взяло участь 10 дітей, які виховуються в багатодітних сім'ях і соціальний педагог.

Апробація результатів дослідження Основні положення кваліфікаційної роботи представлені публікацією Якубова Л. А. Лукашук А Робота соціального педагога з дітьми з багатодітної родини. зб. наук. праць за матер. міжрегіон. науково-практичної онлайн конференції студентів, аспірантів та молодих учених (Київ-Хмельницький- Полтава-Чернівці, 16 березня 2023 року / за ред. Л. О. Данильчук. Хмельницький : 2023. Том 1, с. 249-252., доповіддю на Всеукраїнській науковій конференції здобувачів освіти та молодих учених «Теоретичні та прикладні аспекти діяльності фахівців соціономічної сфери в умовах сучасності», 4-5 квітня 2023 року, Полтава – Лубни Миргород). (тема доповіді: «Робота соціального педагога з багатодітною родиною»).

Структура роботи дипломна робота включає два розділи, список наукових джерел (47 позицій) та 4 додатки. Загальний обсяг роботи складає сторінок, основний зміст викладено на сторінці.

РОЗДІЛ I ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОБОТИ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА З ДІТЬМИ З БАГАТОДІТНИХ СІМЕЙ В УМОВАХ ВІЙНИ

1.1. Аналіз сучасного стану розробленості проблеми в наукових джерелах.

Сучасне суспільство багате на різновекторні виклики, які провокують розрізненість у виховних цілях виховних агентів і, звичайно, ускладнюють більшість цілеспрямованих процесів, якими скеровуються під час формування особистості. Інститут сім'ї нині переживає непростий етап, адже існування та вплив некерованих чинників виховання, деструкції у соціально-ідеологічних, політичних та економічних умовах формування особистості визначають роль і місце в соціальній відчуженості взаємин батьки-діти. Об'єктом уваги науковців традиційно залишаються різні типи сімей, які потребують підтримки як з боку держави, органів місцевого самоврядування, так і з боку працівників соціальної сфери.

Аналіз сучасного стану розробленості проблеми з дітьми з багатодітних родин в наукових джерелах показує, що це питання вивчається активно, особливо останнім часом.

У дослідженнях звертається увага на важливість роботи соціального педагога з дітьми з багатодітних родин, оскільки вони знаходяться у виснажливих умовах та можуть потребувати підтримки та допомоги у різних аспектах свого життя. Дослідження показують, що робота соціального педагога з дітьми з багатодітних родин повинна бути комплексною та орієнтованою на вирішення різних проблем, з якими зіштовхуються ці діти та їхні батьки.

Згідно з дослідженням Ю. Ю. Борисенко [8, с. 45] важливим аспектом роботи соціального педагога з дітьми з багатодітних родин є створення оптимальних умов для їх розвитку та виховання. Дослідник наголошує на

необхідності індивідуального підходу до кожної дитини та врахування особливостей її розвитку.

Дослідженням проблем, які пов'язані з наданням соціальної допомоги багатодітним родинам займаються О. Безпалько, Н. Сейко, Т. Шеляг та ін.; Е. Альчідесєва, Т. Бодрова аналізують становище багатодітних родин в соціумі й розробляють моделі врахування психо-соціальних особливостей дітей під час навчання з багатодітних родин; Ф. Навіль обґрунтував систему розвитку особистості дитини з багатодітної родини. Питання соціально-правового забезпечення сучасної багатодітної сім'ї піднімали І. Зверева, С. Кархліна та інші, соціально-педагогічну роботу з дітьми з багатодітних родин характеризували Т. Алексєнко, Н. Лавриченко, Н. Голова та інш.

Так, Т. Кравченко, аналізуючи алгоритм роботи соціального працівника/соціального педагога з дітьми з багатодітних родин, виділяє такі етапи [27]. Перший включає діагностику багатодітних сімей з метою виявлення, потреб та інтересів дітей з багатодітних сімей; складання соціального паспорту сім'ї; створення інформаційного банку даних про кожну багатодітну родину. Другий етап включає індивідуальну роботу з сім'ями, які особливо потребують соціальної допомоги. Третій – роботу з дітьми і батьками, яка полягає в: організації культурно-дозвілєвої діяльності; гуртковій роботі за інтересами.

Аналіз наукових поглядів І. Козубовської [24] дозволяє нам виокремити такі особливості роботи соціального педагога в закладі освіти, як: консультування адміністрації, проведення методичної роботи з педагогічними працівниками закладу, співпраця та взаємозв'язок з різними державними та недержавними закладами (органами управління освіти, соціальними службами, медичними установами), провідним напрямом роботи соціального педагога є здійснення соціально-педагогічної реабілітації дітей та родин, які потребують соціального захисту, робота с такими дітьми, які стоять на окремому обліку у соціального педагога розробляється

індивідуальний план реабілітаційних заходів та здійснюється контроль за ходом його реалізації.

Аналіз науково-педагогічних джерел [13, 25] дозволив нам визначити, що соціально-педагогічна діяльність з багатодітною сім'єю може реалізуватися за такими напрямками як, соціальна реабілітація, соціальна діагностика, соціально-педагогічний супровід дитини(дітей)/соціальний супровід родини, соціальна профілактика. Разом з тим вважаємо, що основною умовою надання ефективної допомоги багатодітним родинам є цілеспрямована спільна діяльність педагогів закладу освіти, соціальних педагогів, батьків, виконавчих органів місцевого, сільського чи селищного самоврядування, яка спрямовується на вирішення проблем, з якими можуть зіштовхуватись багатодітні родини під час виховання дітей.

Ми поділяємо позицію науковців [7, 8], які визначають ґрунтовні проблеми багатодітних сімей: високий ризик бідності, такі родини часто обмежені у можливостях повноцінного харчування, придбання товарів та послуг, повноцінного розвитку особистості, мають погані соціально-побутові умови. Актуальними проблемами таких родин можуть бути й такі: організації спільного дозвілля, усвідомлене батьківство, майбутній професійний вибір дітей та відсутність поінформованості про різні форми професіоналізації, вихід дітей на вулицю та, іноді, бродяжництво тощо.

Згідно з дослідженням Борисенко Ю, соціальний педагог повинен забезпечити підтримку та допомогу батькам з багатодітних родин у вихованні дітей. Дослідник наголошує на необхідності розвитку навичок ефективної комунікації та співпраці з батьками [8, с. 23]

Робота з сім'єю традиційна з-поміж усіх форм соціальної роботи. Саме тому вона здатна актуалізувати усвідомлені зусилля на формуванні активної життєвої позиції кожного індивіда, розвивати пізнавальний інтерес та формувати соціальну активність як частину загальної активної громадянської позиції. Працюючи з сім'єю, можна знайти відгуки на будь-яку проблему, яка актуальна для сучасного соціуму, тому налаштованість соціально-

педагогічної роботи із сім'єю є поліфункціональною, багатоаспектною та мультидисциплінарною.

До повномасштабного вторгнення соціальна робота з багатодітними сім'ями носила характер соціального забезпечення, після введення воєнного стану, працівник соціальної сфери почав надавати соціальну допомогу не лише у форматі соціального забезпечення, а й у формі становлення і розвитку соціально-психологічного комфорту, надання емоційної підтримки, проходження всіх етапів психологічної втрати, за умови необхідності, інформування про наявність та відсутність можливості отримати певні послуги чи матеріальну підтримку з боку держави.

Насправді, серед агентів соціальних змін можна виокремлюємо тих, які здійснюють допомогу багатодітним родинам, серед них виділяємо такі: управління соціального захисту населення, управління охорони здоров'я, підпорядковані міністерства, органи освіти міських, районних та обласних державних адміністрацій; соціальні служби для дітей та молоді; інституційні заклади та установи, служби соціальної роботи з сім'єю; благодійні, громадські організації, приймальні, телефони довіри, служби у справах сім'ї, служби соціально-психологічної підтримки, служби протидії домашньому насильству, школи майбутніх батьків, реабілітаційні центри, центри по роботі з дітьми з особливими потребами, пункти обміну речей, школи батьківської підтримки, кризові центри та ін. [25, 63].

Аналіз наукових праць вчених дозволив нам виділити три категорії багатодітних сімей:

1) Родини, де велика кількість дітей – явище нормальне, плановане у зв'язку з національною чи ментальною ідеєю щодо народження великої кількості дітей. В таких сім'ях можуть бути фінансові проблеми, житлові умови можуть не відповідати кількості дітей та якісно впливати на рівень їхньої соціальної адаптації.

2) Родини, які були створені в результаті наступних шлюбів матері (дуже рідко батька), в результаті яких народжуються діти. Такі родини, як

правило, не мають великих матеріальних проблем, натомість іноді відсутня психологічна підтримка дітей від попередніх шлюбів.

3) Неблагополучні багатодітні сім'ї, де кількість дітей – результат безвідповідального відношення до себе і до дітонародження, зловживання алкоголем чи іншими шкідливими речовинами, часто на основі наявних ознак інтелектуального недорозвитку чи психоемоційного нестабільного стану. Саме діти з таких саме більшою мірою підпадають під критерій розподілу уваги фахівців соціальної сфери під час надання допомоги, реабілітації чи патронажу. За умови втрати опіки батьків.

Так, А. Дубовик [18] виділяє ще один тип багатодітних родин, який утворився внаслідок встановлення опіки над дітьми, які залишились без батьківської. Такий тип багатодітної сім'ї вирізняється усвідомленим відношенням до виконання власне батьківських функцій, тому, як правило, не зорієнтовує соціальних працівників цільово займатись такими родинами.

Багатодітна родина під час власного функціонування, зорієнтована на вирішення тих самих питань, що і інша, але вирішення такого роду проблем може мати інший варіант розв'язку, адже в сім'ї не одна, а іноді не дві-три дитини, чий інтереси та потреби необхідно враховувати постійно.

Часто основним питанням, яке потребує негайного вирішення є фінансове. Тому соціальне забезпечення в Україні визначається фінансовою підтримкою таких сімей.

Ми погоджуємось з Алексєєвою Л. про те, що парадигма соціально орієнтованих відносин під час надання допомоги, включає такі напрями соціально-педагогічної взаємодії з багатодітними родинами:

1. Створення та реалізація особливих механізмів захисту (які включають шляхи та умови психолого-підтримуючого, соціально-педагогічного, рефлексивного та рефлексивного) Надання допомоги щодо організації та включення в дію підтримуючих засобів рефлексивного саморозвитку кожного члена багатодітної родини.

2. Самоорганізація сімей, в яких є ряд психологічних, психолого-педагогічних особливостей світосприйняття, виховання та проведення роз'яснювальної роботи з батьками щодо розвитку їх педагогічної культури, культури спілкування з дітьми та культури спілкування з іншими членами багатодітної родини.

3. «...допомога в організації мікросоціальної сімейної обстановки з нормальними, гуманістичними відносинами, у формуванні і розвитку здатності до творчої діяльності, стабільного і сприятливого психологічного клімату як продуктів обопільної активності дітей і дорослих.[1, с. 120]

Працівник соціальної сфери, який працює з багатодітною сім'єю повинен вміло організовувати діяльність з організації та надання допомоги багатодітній родині, він повинен вміло визначати мету звернення багатодітної сім'ї, до роботи, особливо до допомоги фахівців соціальної сфери повинен вміти об'єднувати зусилля державних та недержавних організацій, які здатні допомогти багатодітній родині.

Аналіз сучасного стану розробленості роботи соціального педагога з дітьми з багатодітних родин є важливою складовою дослідження даної теми. Дослідження проводяться на основі аналізу наукових джерел з педагогіки, соціальної роботи, психології, сімейної та дитячої психології та інших суміжних наук.

За даними наукових досліджень, важливість роботи соціального педагога з дітьми з багатодітних родин полягає в підтримці та сприянні розвитку родинних відносин, забезпеченні нормального психологічного розвитку дітей, підвищенні рівня самооцінки та самоповаги дітей, зменшенні ризику соціального відчуження та відчуження від освіти, сприянні розвитку вмінь та навичок, які необхідні для їх майбутнього

Зокрема, одним з досліджень, яке висвітлює цю тему, є стаття «Соціальна педагогіка у роботі з дітьми з багатодітних родин» М. Ільченко [22] та Т. Барановської [Барановська]. Автори досліджують проблеми виховання та розвитку дітей у багатодітних родин, надають поради щодо

вирішення цих проблем, а також висвітлюють важливість роботи соціального педагога у цьому процесі.

Одним з найбільш значущих досліджень в даній сфері є праця І. Петренко «Соціально-педагогічний супровід дітей з багатодітних сімей» [33]. У своїй роботі автор обґрунтовує потребу соціально-педагогічного супроводження дітей з багатодітних родин, зорієнтовуючись на проблемах, які виникають у таких родинах та пропонує ефективні форми роботи з цією категорією клієнтів.

Крім того, важливим дослідженням є праця Т. Мельник «Соціально-педагогічні аспекти роботи з дітьми з багатодітних сімей», де автор аналізує підходи до роботи з дітьми, звертаючи увагу на важливості партнерства між працівником соціальної сфери та батьками, аналізуючи проблеми соціалізації дітей, які виховуються в багатодітній сім'ї.[19]

Одним з фундаментальних основ роботи соціального педагога з дітьми з багатодітних сімей, є робота з батьками. Аналіз сучасних досліджень доводить, що соціальний педагог має взаємодіяти з батьками, у спосіб підтримки та допомоги виховання дітей. Також, аналіз сучасних наукових праць представляє важливість врахування індивідуальних потреб кожної дитини та розробку індивідуального плану підтримки та розвитку.

Окрім того, дослідження показують, що робота соціального педагога з дітьми з багатодітних родин повинна включати співпрацю з іншими службами та організаціями, які здатні організовувати процес надання допомоги дітям з багатодітних родин.

Одним із основних завдань соціального педагога при роботі з багатодітними сім'ями є підтримка батьків у виховній роботі та допомога у забезпеченні умов для формування особистості дитини.

Соціальний педагог має працювати із врахуванням індивідуальних потреб кожної дитини в багатодітній сім'ї, з метою забезпечення їм необхідної підтримки та допомоги.

Соціальний педагог працює в тісній співпраці з батьками та іншими фахівцями, з метою забезпечення оптимального результату роботи з багатодітними сім'ями.

Оскільки кожна сім'я є унікальною, соціальний педагог має використовувати індивідуальний підхід до кожної родини та забезпечувати їм підтримку та допомогу, що відповідає їхнім потребам та умовам їхнього соціально-економічного функціонування.

1.2. Психосоціальні особливості дітей, які виховуються в багатодітних сім'ях.

Аналізуючи сучасний стан багатодітної сім'ї, можна зробити висновок, що війна як фактор соціально-економічного, соціально-політичного зміни орієнтирів, негативно позначилась на всіх рівнях життєдіяльності сучасної родини, зокрема на її матеріально-економічному становищі, на соціально-психологічний клімат в сім'ї, організацію та наявність вільного часу. Тобто одна із значимих проблем, з якими стикається сучасна сім'я, особливо це стосується багатодітної – недостатня можливість якісно реалізувати функції, покладені на неї соціумом.

Діти, які виховуються в багатодітній родині здатні відчувати тиск з боку батьків щодо поведінки та успіхів, що, в свою чергу, може призводити до почуття непевності та стресу.

Іншою важливою особливістю дітей, які виховуються в багатодітній сім'ї, є високий рівень соціалізації та комунікаційних здібностей. Діти з багатодітних сімей, зазвичай, мають більше можливостей для спілкування та взаємодії з іншими дітьми, а це сприяє їхньому соціальному розвитку та вихованню. Також вони навчаються бути терплячими, швидше приходять на допомогу, мають більш розвинену емпатію та сформоване вміння розв'язувати конфлікти.

Ми погоджуємось з Н. Зобенько, яка вважає, що: «...виховання в сім'ї є першоосновою розвитку особистості дитини. На кожного з батьків покладається рівна відповідальність за виховання, освіту і розвиток дитини. Батьки або особи, які їх замінюють, мають право і повинні виховувати дитину, дбати про її здоров'я, фізичний, духовний і моральний стан, освіту, створювати сприятливі умови для розвитку її природних здібностей, шанувати гідність дитини, готувати її до самостійного життя та праці» [19, с.66].

Зрозуміло, що дитина, виховуючись в умовах багатодітності, має сформовані якісні характеристики, які визначають її психологічні та соціальні зміни. Ми погоджуємось з науковою позицією М. Крейсера, який дотримається такої думки: «Багатодітна родина може сприяти психосоціальному розвитку дитини, оскільки вона надає дитині можливість взаємодії з братами і сестрами, вчить дітей співпрацювати, ділитися, вирішувати конфлікти та розвивати соціальні навички» [27, с.23]

Т. Березіна, аналізуючи роботу з формування особистості дитини, яка виховується в багатодітній родині, вважає: «Родина є головним виховним середовищем для дітей, яке формує в них ключові якості, такі як самостійність, відповідальність, емоційна стабільність, соціальну компетентність та багато інших. Діти з багатодітних родин зазвичай мають більше можливостей для розвитку цих якостей, оскільки вони навчаються спілкуватися зі старшими та молодшими братами і сестрами, розв'язувати конфлікти та розвивати соціальну компетентність» [5, с. 77]

Аналізуючи наукову працю С. Майерса, ми погоджуємось з твердженням про емоційну стійкість, згуртованість та розвиток врівноваженого та комунікативно ефективного спілкування, у своїй праці він відзначає, що: «Діти з більшим числом братів і сестер, зокрема з багатодітних родин, мають нахил до вищих рівнів емоційної підтримки та нижчих рівнів депресії порівняно з дітьми з меншим числом братів і сестер або без них» [43, с.171]

Однак, такі діти набагато частіше працюють з стресом та надмірним навантаженням через кількість обов'язків за братів й сестер. Вони можуть відчувати певний рівень недостатньої уваги та недооцінення, оскільки у багатодітній родині увага й час розподіляються між великою кількістю осіб.

Ми погоджуємось із науковою думкою О. Чуйко, яка вважає, що: «У дітей з багатодітних родин часто відчувається відповідальність за інших, для них характерна дисципліна, порядність, розуміння значення родини, але часто буває, що такі діти не можуть знайти своє місце в колективі, позбавлені можливості ділитись з друзями тим, що є у інших дітей. Педагог, що виховує дітей з багатодітних родин, повинен розуміти особливості їх виховання та враховувати їх, допомагати учням знаходити рішення конфліктних ситуацій в колективі» [41].

З іншого боку, діти з багатодітних сімей можуть мати інший рівень комунікації зі своїми братами та сестрами, що стає у пригоді їм під час вирішення проблем та розвиває співпрацю й можливість розподіляти увагу на всі процеси, якими вони займаються. Вони також можуть мати вищий рівень розвитку соціальних навичок, таких як емпатія та соціальна підтримка. Ми підтримуємо наукові погляди Колеснікової Т. та Гордієнко Л, які вважають: «У дітей з багатодітних родин виявлено більшу витривалість, відповідальність, дисциплінованість, але також спостерігається більша конфліктність та рівень стресу. Дитина з багатодітної родини може відчувати нестачу уваги батьків, бути перевантаженою турботами про молодших братів і сестер, а також відчувати обмеженість у матеріальних ресурсах. Отже, педагоги та батьки повинні звертати увагу на психосоціальний стан дітей з багатодітних родин та забезпечувати їх необхідною увагою та підтримкою» [24, с. 22.]

Багатодітні сім'ї часто зустрічаються з проблемами фінансової скрути, недостатньою кількістю ресурсів та матеріальних благ. Всі ці причини можуть сформувати усвідомлення дитини соціально ізольованості та неповноцінності. У наших дослідженнях ми підтверджуємо позицію

В.Кіпніса, він вважає, що: «Багатодітність - це не просто кількість дітей, а складна соціальна проблема, яка вимагає комплексного рішення» [22]

Виховний процес – досить складний та багатофакторний, особливо якщо це стосується багатодітної родини, за таких умов він може стати виснажливим та напруженим як для батьків, так і для дітей, які також мають свої особисті потреби та особливості. Все це може призвести до виснаження та емоційного вигорання як батьків, так і дітей, які за певних умов виконують функції батьків в багатодітних родин.

Робота соціального педагога з дітьми з багатодітних сімей у воєнний час є особливо важливою та складною. Війна може мати серйозний вплив на життя дітей, особливо тих, хто вже знаходився в складних життєвих обставинах перед початком конфлікту.

Недостатня кількість та якість уваги та часу батьків. У багатодітних родині батьки можуть бути зайняті доглядом за більшою кількістю дітей, що може призвести до того, що старші діти не доотримують потрібного рівня уваги з боку батьків. Це може призвести до формування самотності та незахищеності, і, в свою ергу, негативно впливати на психосоціальний розвиток.

На основі аналізу наукових праць, можна зробити висновки стосовно психосоціальних особливостей дітей, які виховуються в умовах багатодітної родини.

Увага та її концентрація. У зв'язку з тим, що у багатодітній сім'ї може бути більше розподілу уваги й більше розподілу різноманітних ресурсів, діти можуть мати труднощі зі зосередженістю і концентрацією уваги на задачах під час проведення інструктажу, під час їх виконання та під час пояснення. Діти з багатодітних сімей можуть навчитися переключатися між завданнями та знаходити ефективні методи управління своїм часом. Також, проведення тренувань на розвиток уваги та концентрації може бути корисним для покращення цих навичок у дітей з багатодітних родин.

Процес мислення, операції мислення. Діти з багатодітних сімей мають більше можливостей для розвитку критичного мислення, оскільки мають можливість постійно обговорювати власні чи чужі рішення із старшими братами і сестрами. Окрім того, діти з багатодітних сімей частіше зустрічаються із складними ситуаціями, що може сприяти розвитку їх критичного мислення. Так, навіть, під час вирішення конфліктів у сім'ї, діти намагаються самостійно розв'язати його в своїй голові, а це створює нові нейронні зв'язки і допомагає у подальшому житті розглядати не одну точку зору або вирішувати питання, що стосуються розподілу ресурсів, які є обмеженими в багатодітних родинах. Ці ситуації вимагають від дітей здатності до аналізу і прийняття важливих рішень, що є важливим для розвитку їх мислення та розуміння важливості взаємодії та співпраці

Пам'ять у дітей з багатодітних родин може мати більше можливостей для розвитку, особливо по відношенню до знань про свою сім'ю та історії власного життя. Зокрема, такі діти можуть бути частіше втягнуті в спільні сімейні заходи, такі як сімейні вечери, поїздки та інші родинні заходи, на яких члени сім'ї обговорюють свої спогади та історії. Діти з багатодітних родин також можуть бути залучені до догляду за молодшими братами та сестрами, що може вимагати від них пам'яті на деякі речі, такі як розклад дня, їжа, діаграми здоров'я, та інше. Це може сприяти розвитку пам'яті та відповідальності у дітей. Окрім того, багатодітні сім'ї, як правило, мають більше спільних спогадів. Наприклад, діти можуть запам'ятати місця, які вони відвідали разом, спільні ігри. Ця досвідова пам'ять може бути використаною в майбутньому як матеріал для створення нових спогадів та історій.

Творчість дітей з багатодітних родин є координуючою особливістю, оскільки такі діти можуть знайти нові способи взаємодії зі своїми братами і сестрами, щоб створювати ігри і розважальні заняття, виключаючи фінансування цих процесів. Також важливо зазначити, що багатодітні родини

можуть мати свої унікальні традиції та ритуали, які стимулюють розвиток творчості та фантазії у дітей. Наприклад, регулярні сімейні заходи, такі як спільні вечери або ігри вдома, можуть сприяти розвитку творчих здібностей дітей та зміцненню зв'язків.

1.3. Соціально-педагогічні технології роботи соціального педагога з дітьми з багатодітних сімей в умовах війни

Технології роботи соціального педагога з дітьми з багатодітних родин включають такі етапи.

Аналіз сімейних стосунків: спочатку соціальний педагог проводить аналіз сімейних взаємин та виявляє можливі проблеми, що впливають на дітей. Для цього можна використовувати бесіду чи інтерв'ю з батьками, анкетування, спостереження та інші методи

Після аналізу спілкування соціальний педагог повинен розробити план дій для допомоги дітям та сім'ї. Цей план може включати в себе рекомендації щодо покращення сімейних стосунків, підтримку розвитку дітей, пошук додаткових ресурсів та послуг, які можуть знадобитись батькам та дітям.

Соціальний педагог повинен надавати підтримку дітям з багатодітних родин, які можуть потребувати додаткової уваги та дбайливості. Це може включати індивідуальну роботу з дітьми, підтримку в освітньому процесі, розвиток соціальних навичок.

Соціальний педагог співпрацює з батьками, з метою надання їм підтримки та допомоги у вихованні дітей. Це може включати консультування, роботу з батьківською комісією, проведення родинних тренінгів та інше.

Співпраця з іншими організаціями та соціальними службами. Соціальний педагог співпрацює з іншими організаціями та соціальними службами, такими як медичні заклади, психологічні центри, благодійні фонди та громадські організації.

Використання інтерактивних дошок: інтерактивні дошки дозволяють соціальним педагогам використовувати різні мультимедійні ресурси, візуалізувати концепції, проводити групові справи та спілкуватися з дітьми за допомогою інтерактивних інструментів.

Мультимедійні матеріали, які соціальні педагоги можуть використовувати відео, аудіозаписи, презентації та інші мультимедійні матеріали для ілюстрації концепцій, сприяння сприйняттю інформації та забезпечення цікавої форми навчання.

Ігри та симуляції: фахівці можуть використовувати ігрові технології та симуляції для створення ситуацій, в яких діти можуть розвивати соціальні навички, вирішувати конфлікти, спілкуватися та вчитися ефективному співробітництву.

Робота в соціальних медіа: медіа платформи, такі як Facebook, Instagram або Twitter, можуть бути використані соціальними педагогами для створення віртуальних спільнот, де діти можуть спілкуватися, обмінюватися ідеями та ділитися своїм досвідом.

Використання мобільних додатків: можуть використовувати спеціалізовані мобільні додатки для надання підтримки, сприяння саморозвитку, вивчення нових навичок та контролю прогресу дітей.

Ці технології можуть бути ефективними інструментами для покращення соціального виховання дітей у сучасному світі.

Робота соціального педагога з дітьми з багатодітних сімей в умовах війни має свої особливості та вимагає застосування специфічних соціально-педагогічних технологій. Опишемо деякі з них.

Технологія підтримки індивідуального розвитку дитини. Важливо допомагати кожній дитині з багатодітної сім'ї розвиватися відповідно до її потреб та інтересів. Соціальний педагог створює індивідуальні програми для кожної дитини, орієнтовані на її особистість, потреби та інтереси.

Індивідуальна програма включає основні елементи:

Цілі та завдання. Визначення конкретних цілей, які має досягнути дитина, та завдань, необхідних для їх досягнення.

Опис потреб та інтересів. Аналіз потреб та інтересів дитини та врахування їх у процесі роботи з нею.

Створення індивідуального плану розвитку. Розробка плану роботи з дитиною, який передбачає послідовність кроків, які мають бути зроблені для досягнення цілей.

Визначення результатів. Оцінка результатів, поставлених цілей та внесення коректив у план роботи з дитиною.

Залучення дітей до планування. Важливо враховувати бажання та думки дитини щодо того, як вона хотіла б розвиватися, та враховувати їх у процесі розробки та реалізації запланованого.

Забезпечення підтримки. Соціальний педагог повинен забезпечити підтримку дитини під час реалізації індивідуальної програми та допомогти їй подолати будь-які труднощі, які можуть виникнути.

Технології роботи з батьками. У багатодітних сім'ях важливо допомагати батькам забезпечувати належні умови для розвитку та виховання дітей. Соціальний педагог може проводити консультації з батьками щодо правильного виховання та допомагати їм знаходити рішення в складних життєвих ситуаціях. Ця технологія містить такі елементи

Діагностика потреб батьків. Спільна робота соціального педагога та батьків з метою визначення основних потреб батьків та проблем, які вони зустрічають у вихованні та розвитку своїх дітей.

Розробка індивідуальної програми для батьків. Розробка індивідуальних програм для кожної багатодітної сім'ї, з урахуванням потреб та інтересів батьків, спрямованих на вирішення конкретних проблем.

Консультавання батьків. Проведення індивідуальних та групових консультацій з батьками з метою підвищення їхньої компетентності у вихованні та розвитку дітей.

Тренінги для батьків. На основі матеріалів діагностики інтересів та потреб дітей та батьків соціальний педагог розробляє заняття, основною метою яких є розвиток соціальних навичок щодо ефективної взаємодії дитячо-батьківських стосунків. Проведення тренінгів з батьками, які спрямовані на розвиток ефективного спілкування, асептивної комунікації, співпереживання та зниження дефальсифікації емоційних переживань підлітка, які допоможуть їм виховувати та розвивати своїх дітей.

Спільного творення мережі підтримки. Створення мережі підтримки для батьків, яка включає в себе контакт з іншими батьками, соціальними педагогами, а також доступ до інформації, яка допоможе батькам у вихованні та розвитку своїх дітей.

Взаємодія з іншими фахівцями. Співпраця з іншими фахівцями (психологами, лікарями, соціальними працівниками тощо), які можуть допомогти батькам у вихованні та розвитку дітей, є важливою частиною роботи соціального педагога з багатодітними сім'ями в умовах війни. Крім того, соціальний педагог може співпрацювати з іншими фахівцями, які надають підтримку багатодітним сім'ям. До прикладу, це може бути співпраця з консультантами з центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, які надають фінансову допомогу, консультації з приводу отримання соціальних послуг, а також допомогу у вирішенні правових питань.

Наступна, технологія роботи з групою. Важливо забезпечувати соціальну підтримку та взаємодію між дітьми з багатодітних сімей. Соціальний педагог може організовувати різноманітні групові заняття та ігри, що сприяють формуванню дружніх стосунків під час надання підтримки одне одному. Ця технологія направлена на сприяння формуванню дружніх стосунків між дітьми, підтримки їх соціальної адаптації, сприяє розвитку комунікативних навичок та співпраці.

Організація групових занять та ігор вимагає від соціального педагога як загальних, так і фахових компетенцій, таких як планування, проведення та аналіз результатів роботи з групою. Важливо враховувати вікові та

індивідуальні особливості дітей, їх інтереси та потреби, а також забезпечувати конфіденційність під час проведення занять.

Одним з основних завдань соціального педагога у роботі з групою є створення сприятливої атмосфери та позитивного підходу до кожної дитини, що дозволяє кожному відчувати себе впевнено та затишно. Для досягнення цієї мети соціальний педагог може використовувати різноманітні методи та техніки, такі як ігрові та творчі завдання, ролеві ігри, дискусії тощо.

Крім того, взаємодія з групою може включати роботу з різними проблемами, такими як конфлікти між дітьми, проблеми адаптації, поведінкові проблеми тощо. Соціальний педагог може використовувати спеціальні методики та техніки для вирішення цих проблем, а також сприяти побудові позитивних взаємин між дітьми. Технологія роботи з групою є важливою складовою роботи соціального педагога з дітьми з багатодітних сімей. Вона допомагає створити сприятливе середовище для дітей, сприяє розвитку їхніх соціальних навичок та формуванню позитивних стосунків з ровесниками

Висновки до розділу.

Аналіз наукової літератури з проблеми дослідження довів наявність значного інтересу до окресленої проблеми, багато сучасних вітчизняних та зарубіжних науковців присвячують дослідження питанням щодо соціально-педагогічної роботи з дітьми, які виховуються в умовах багатодітної сім'ї.

Соціально-педагогічна робота з дітьми, які виховуються в багатодітних родинках може бути спрямованою на розвиток комунікативних навичок, співпраці, взаємодії та емоційного саморегулювання дітей. Діти здатні освоювати слухати і чути одне одного, висловлювати свої думки та почуття, розвивати толерантність та повагу до інших. Окрім того, соціально-педагогічна робота може стати майданчиком для відпочинку та розваг, які допоможуть дітям зняти стрес, викликаний складною життєвою ситуацією.

Важливо, щоб соціально-педагогічна робота була захоплюючою для дітей, а також щоб діти мали можливість брати активну участь в обговоренні тем, які їх цікавлять, та обирати види діяльності, які їм до смаку.

На основі матеріалів нашого дослідження, нами було зроблено висновок, що реалізація соціально-педагогічних технологій у роботі соціального педагога з дітьми з багатодітних сімей в умовах війни є актуальною проблемою сучасності, оскільки дозволяє допомагати цим дітям та їх батькам на різних рівнях взаємодії. Це необхідні умови забезпечення якісної взаємодії соціального педагога з дітьми з багатодітних родин в умовах війни. Вони дозволяють покращити якість життя цих дітей та сприяти їхньому пізнавальному, фізичному, психічному та соціальному розвитку. Розглянуті соціально-педагогічні технології дозволяють соціальному педагогу забезпечувати індивідуальний підхід до кожної дитини, враховуючи її потреби та інтереси. Крім того, їх використання в освітній діяльності дає можливість організовувати роботу з батьками та іншими фахівцями з метою забезпечення комплексного підходу до розвитку особистості. Крім того, розглянуті соціально-педагогічні технології сприяють формуванню соціальної підтримки та співпраці між дітьми з багатодітних сімей, що є важливим фактором у забезпеченні позитивної атмосфери в колективі.

РОЗДІЛ II ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РОБОТИ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА З ДІТЬМИ З БАГАТОДІТНИХ СІМЕЙ В УМОВАХ ВІЙНИ.

2.1. Опис методичного інструментарію, аналіз та інтерпретація отриманих даних в ході практичної роботи.

Наше практичне дослідження здійснювалось в такій послідовності: спочатку нами було проаналізовано наукові праці з означеної проблеми, виокремлено особливості роботи соціального педагога з дітьми, які виховуються в багатодітних родин, охарактеризовано психосоціальні особливості дітей, які виховуються в таких умовах та здійснено аналіз соціально-педагогічних технологій роботи соціального працівника з такими дітьми.

На наступному етапі ми теоретично обґрунтували психологічні та соціальні особливості дітей 7-9 років, які виховуються в багатодітних родин та визначили ряд діагностичних методик, за допомогою яких можна конкретизувати траєкторію подальших наших дій, оскільки другим етапом ми визначили практичний, під час реалізації якого ми, спочатку провели обрані діагностичні методики дослідження психосоціальних особливостей дітей, які виховуються в багатодітних родин та отримані експериментальні дані проаналізували, саме ці дані лягли в основу розробленої нами програми «Покращення дитячо-батьківських стосунків з дітьми, які виховуються в багатодітних родин в період військового конфлікту». Далі, базуючись на матеріалах нашого дослідження, ми розробили ряд методичних рекомендацій для соціальних педагогів, соціальних працівників з метою підвищення ефективності взаємодії фахівців такого рівня з дітьми-жертвами домашнього насильства.

Для діагностики психо-емоційних станів дітей 7-9 років було використано такі методики: шкала тривоги Ч. Спілбергера, методика САН

(самопочуття, активність, настрої) В.А. Доскіна, яка була переформульована для використання у дослідженні емоційних станів. Шкала тривоги Ч. Спілберга була розроблена Чарльзом Спілбергером, Ричардом Лушеном та Рендаллом Торндайком в 1968 році. Вона складається з двох підшкал – «стан» (state) і «трейт» (trait). Підшкала «стан» вимірює тимчасові переживання тривоги, які залежать від конкретної ситуації, а підшкала «трейт» вимірює загальний рівень тривожності, який характеризує особистість взагалі. Шкала тривоги Спілбергера має 40 запитань, які оцінюються від 1 до 4 балів. Загальний бал шкали може бути в діапазоні від 20 до 80, де більші значення вказують на вищий рівень тривоги. Особистісна тривожність означає, що людина має постійну схильність до переживання тривоги та тенденцію оцінювати більшу кількість подій у житті як загрозові. Ситуативна тривожність, з іншого боку, є скоріше тимчасовим переживанням емоційної напруги, занепокоєння та нервозності, що може виникнути відповідно до стресової ситуації, і може мати різну інтенсивність та тривалість.

Результати шкали тривожності Ч. Спілбергера виражаються в балах, діапазоном від 20 до 80. Результати від 20 до 30 балів вказують на низький рівень тривоги, від 31 до 44 – середній рівень, а 45 балів і більше – високий рівень тривоги. Показник реактивної тривожності допомагає оцінити силу емоційної реакції респондента під час тестування, а також допомагає зрозуміти, чи перебуває людина під впливом стресової ситуації та наскільки вона виражена.

Перед діагностикою дітей віком 7-9 років нами було проведено інструктаж стосовно основних правил внесення результатів та поінформовано дітей стосовно відсутності витоку інформації з місця, де воно проводилось.

Неодноразово нами наголошувалось на правдивості вибору та можливості завершити проходження в будь-який момент. Результати, які ми отримали, помістили в таблицю У таблиці 2.1. представлено розподіл дітей за

показниками ситуативної та особистісної тривоги, виміряних за допомогою Шкали тривоги Ч. Спілбергера. За результатами тестування, 50% респондентів мали високий рівень ситуативної тривоги, що свідчить про їхні переживання у момент тестування. У 40% досліджуваних була виражена особистісна тривожність, що свідчить про стійку тенденцію реагувати тривожно на багато ситуацій, в тому числі й на ті, що не є загрозливими.

Таблиця 2.1. 1. Розподіл респондентів за рівнем вираженості тривоги.

Шкала	Високий рівень		Середній рівень		Низький рівень	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Ситуативна тривожність	5	50%	3	30%	2	20%
Особистісна тривожність	4	40%	4	40%	2	20%

Аналіз отриманих експериментальних даних дав нам змогу побудувати діаграму розподілу показників тривожності серед дітей 7-9 років, які виховуються в багатодітних родинах.(рис. 2.1.1.).

Наступна методика САН (самопочуття, активність, настрої) В.А. Доскіна є опитувальником, що дозволяє виявити поточні психоемоційні стани та настрої у респондентів. Вона була розроблена в 1973 році співробітниками медичного інституту імені І. М. Сеченова, зокрема В. Доскіним, Н. Лаврентьевою і М. Мірошниковим. Стимульний матеріал має форму таблиці, що містить 30 пар слів, які описують самопочуття, активність та настрої.

Рис. 2.1.1. – Розподіл показників тривожності серед дітей-, які виховуються в багатодітних родинах.

Автори методики стверджують, що самопочуття, активність та настрій є важливими складовими функціонального психоемоційного стану, які можна оцінити за допомогою полярних пар значень, вибраних респондентом. Методика САН застосовується для діагностики психічного стану дітей, виявлення індивідуальних особливостей і біологічних ритмів психофізіологічних функцій, а також для оцінки психоемоційної реакції на навантаження.

Після проведення діагностики за даною методикою, ми отримали дані, які помістили в таблицю 2.1.2. Розподіл респондентів за вираженістю показників самопочуття, активності, настрою.

Таблиця 2.1.2. Розподіл респондентів за вираженістю показників самопочуття, активності, настрою.

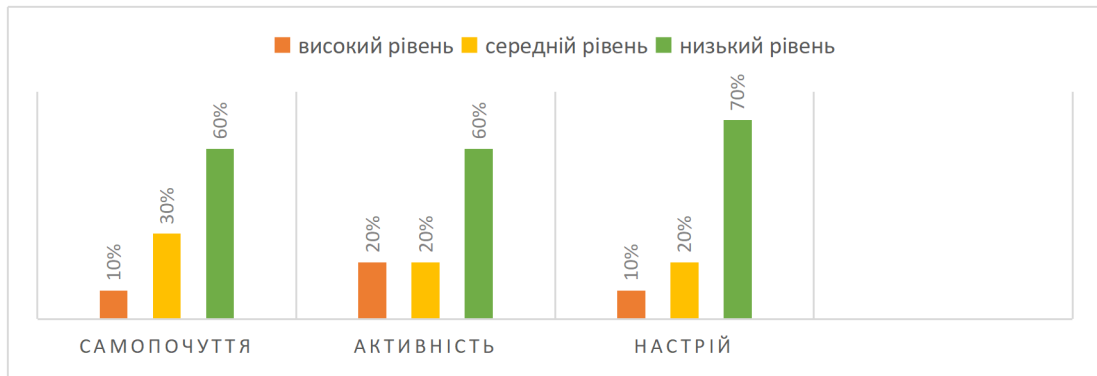
Назва шкали	Високий		Середній		Низький	
	Кількість	Відсоток	Кількість	Відсоток	Кількість	Відсоток
Самопочуття	1	10%	3	30%	6	60%
Активність	2	20%	2	20%	6	60%
Настрій	1	10%	2	20%	7	70%

Як видно з результатів, які поміщено до таблиці, більшість дітей, які виховуються в багатодітних родинах, погано себе почувають, на постійній основі, ведуть малоактивний спосіб життя, і мають, як правило, поганий настрій.

На основі аналізу матеріалів нашого дослідження, ми спроектували діаграму 2.1.2., на якій візуально зображено розподіл дітей-, які виховуються в багатодітних родинах, віком 7-9 років, після аналізу проведення методики САН (див рис. 2.1.2).

Загалом можна зробити висновок, що поведінкові реакції дітей, які виховуються в багатодітній сім'ї є різносторонніми, оскільки вона суттєво впливає на фінансові, соціально-політичні та емоційні характеристики дітей, що перебувають у такій ситуації. У більшості дітей спостерігається знижений настрій, а в 60% дітей діагностовано погане самопочуття, яке може свідчити про наявність захворювань. З іншого боку, негативні емоційні стани, такі як тривога та депресія, також впливають на загальне самопочуття дітей. Загалом, високий рівень самопочуття було виявлено лише в однієї дитини з десяти, середній рівень самопочуття було діагностовано лише у трьох з десяти, стосовно рівня активності, ситуація також непроста. Лише двоє з десяти дітей було виявлено з високим рівнем активності (ми можемо говорити і про високий рівень довіри до оточуючих), у двох з десяти було діагностовано середній рівень розвитку активності, хоча респондентами були діти, віком 7-9 років, саме такого віку, коли рухова активність спричиняється психофізичною потребою в русі, а її відсутність прямо пропорційно впливає на наявність проблем зі здоров'ям. І, власне, настрій – це тривалий і емоційно забарвлений стан особистості, який може змінюватися протягом. Настрій визначається емоційним станом людини, що включає в себе почуття радості, гніву, тривоги, суму і т.д. Настрій може бути позитивним або негативним, залежно від емоцій, що переважають.

Настрій впливає на когнітивні процеси, такі як сприйняття, увага та пам'ять, і може впливати на рішення та поведінку людини. Так, людина з депресивним настроєм, буде більш пасивною, менш зацікавленою в діяльності та суспільстві, і має тенденцію дивитися на світ з песимістичної перспективи.

Рис. 2.1.2. Розподіл респондентів за показниками самопочуття, активності та настрою (методика САН)

Наступною методикою, яку ми обрали, була проєктивна – **Малюнок сім'ї**.

Результати нашого емпіричного дослідження, під час якого ми застосували проєктивну методику «Малюнок сім'ї», підтвердили, що дана методика може бути успішно використана для визначення проблем у взаєминах дітей з членами сім'ї, однолітками та дорослими. Крім того, за результатами, ми змогли визначити рівень агресивності, ворожості та конфліктності дитини, а також її відношення до ситуації, що відбувається в родині. У нашому дослідженні взяли участь 10 осіб, один хлопчик відмовився від малювання, оскільки не вмів цього робити (за його ж словами). Враховуючи, що цей хлопчик також мав найнижчі показники розвитку за методикою САН та високий рівень як ситуативної, так і особистісної тривожності, ми зробили висновок про його небажання оголошувати проблеми, які, на його думку, існують в їхній родині.

Аналіз малюнків дітей, які брали участь в діагностиці, ми поклали в основу розробки таблиці основних елементів малюнка (див табл.. 2.1. 3)

Таблиця 2.1.3. Основні елементи малюнка

Кількість дітей %	Елементи малюнка
50%	Відсутність себе чи іншого члена родини (мама, тата, брата, сестри)

70%	Розташування дитини на нижній частині аркуша чи зріст, зменшений відповідно інших членів родини
60%	Велика дистанція між членами сім'ї
40%	Затемнення елемента малюнка, стирання, перемалювання елементів
10%	Наявність додаткових деталей (сонце, райдуга)
50%	Наявність абсолютно ізольованих членів.

Деякі діти не зобразили на малюнку найближчих родичів - батьків чи одного з них, що, ймовірно, може свідчити про те, що дитина не відчуває з ними близькості. За результатами аналізу малюнків було виявлено, що більшість малюнків містили негативні емоції, намальовані на обличчях родичів, темну штриховку та часто зображали авторитарне поводження з дитиною, про що свідчили завеликі руки, рот, зуби.

Комплекс симптомів «тривожність» було узагальнено малюнки і визначено числове визначення у таблиці 2.1.4.

Таблиця 2.1.4. Ознаки тривожності

Виділені показники	Діти (%)
Наявність штрихування	5 (50%)
Лінія обведення	8 (80%)
Лінія зі спільним натиском	9 (90%)
Велике акцентування на деталях	6 (60%)
Витирання	5 (50%)

Спостереження під час малювання за дітьми-жертвами домашнього насильства, дозволили виявити ознаки страху, зокрема, більшість дітей (80%) промальовували очі. Іншим показником тривожності було повне заштриховування чорним кольором статур батьків або одного з них. Недостатність деяких частин тіла на малюнку може вказувати на емоційну віддаленість, відсутність близького контакту та нездатність розрізнити різні

типи емоцій. Ці спостереження свідчать про необхідність підтримки та розвитку емоційного інтелекту дітей.

Комплекс симптомів «почуття відчуженості». Аналіз малюнків в кількісному та якісному аналізі ми відобразили у вигляді таблиці 2.1.5. Ознаки відчуття неповноцінності.

Таблиця 2.1.5. Ознаки відчуття неповноцінності

Виділені показники	Діти (%)
Відсутність автора малюнку	1 (10%)
Зображення себе останнім	3 (30%)
Ізоляція автора малюнка від інших	8 (80%)
Маленькі фігури	9 (90%)
Розташування фігур в нижній частині листа	4 (40%)

Аналіз результатів дослідження дає змогу висвітлити проблеми, що присутні у всіх дітей, які виховуються в багатодітних родинах. Наприклад, відсутність дитини на її власному малюнку може свідчити про неусвідомлене неприйняття себе та своєї важливості в житті родини. З іншого боку, тільки одна дитина уважно промальовувала свій образ, що може свідчити про її бажання рости та розвиватися.

Дослідження, проведене за допомогою проєктивної методики, вказують на те, що особа відчуває відчуженість та відсутність емоційного комфорту під час спілкування. Конфлікти виникають через емоційні причини, непорозуміння та неусвідомлену потребу в захисті та піклуванні з боку батьків. Результати також показують, що втрата самоідентифікації та болючі переживання викликані об'єктивними причинами, такими як відсутність нормального спілкування з оточуючими.

Аналіз отриманих даних свідчить про актуальність раніше визначеної проблеми та необхідність покращення ефективності роботи соціального педагога з дітьми, що стали жертвами сімейного насилля. Лише одна дитина з усіх, що брали участь у дослідженні, мала більш-менш прийнятні умови у

родині. Рівень тривожності серед цих дітей виявився надзвичайно високим. Показники конфліктності, почуття неповноцінності, невмотивованої агресії, ворожіння та інші негативні прояви психологічного дискомфорту, що впливають на формування особистості дитини, були присутні у всіх дітей.

2.2. Програма «Покращення дитячо-батьківських стосунків у дітей, які виховуються в багатодітних родинах в період військового конфлікту»

Після обробки діагностичних даних ми змогли встановити проблеми, пов'язані з неефективною взаємодією між батьками та дітьми, реальні потреби батьків, проблеми виховання і порушення прав дитини. На основі цього була розроблена програма для формування особистості дитини, виховується в багатодітній родині. Головною метою цієї програми було забезпечення емоційної стійкості, розвиток позитивного відношення до себе, до оточуючих, педагогічна просвіта в родині, педагогічної освіти батьків через бесіди, організацію спільної діяльності дітей і батьків, а також індивідуальну роботу з дітьми. Важливою складовою цього процесу є співпраця з батьками, яка дозволяє встановити тісний контакт з родиною та глибше розуміти сімейну ситуацію. Для досягнення позитивних змін у взаєминах батьків і дітей, ми проводили роботу з дітьми, поєднуючи її з консультуванням і педагогічною освітою для батьків. Це сприяло розумінню власної дитини, прогнозуванню взаємин, що впливають на соціалізацію дитини, а також усуненню неефективних батьківських підходів до виховання. Ми розробили зустрічі, спрямовані на зміну стереотипів у батьківських і дитячих відносинах, створення теплої атмосфери в сім'ї, де можна відкрито обговорювати проблеми взаємин. На цьому етапі основною метою було навчання дітей навичкам і моделям ненасильницької поведінки в родині.

Наша програма складається з п'яти занять, тривалістю близько 30 хвилин кожне. Під час кожного заняття педагог має уважно спостерігати за

кожним учасником, відслідковуючи рівень ситуативної та особистісної тривожності та рівень розуміння інших. Мету кожного заняття визначено, але загальна мета зустрічей полягала у розвитку позитивного ставлення до світу і до самого себе.

Програма є комплексним підходом до допомоги дітям, які виховуються в умовах багатодітної сім'ї під час війни. Ця програма спрямована на підтримку фізичного, психологічного та соціального благополуччя таких дітей.

Основні цілі програми включають:

Здійснення безпеки: дитина повинна розуміти: її безпека має пріоритетне значення, шляхом створення безпечних умов проживання та запобігання подальшому насильству.

Психологічна підтримка: соціальний педагог разом з психологом може надавати психологічну допомогу дітям, щоб вони могли подолати травми, спричинені насильством. Це може включати індивідуальну психотерапію, групові заняття або роботу з травмованими дітьми в рамках спеціалізованих центрів.

Соціальна інтеграція: соціальний педагог разом з психологом допомагають дітям-жертвам насильства повернутися до нормального життя, забезпечуючи їм доступ до освіти та соціальної підтримки.

Правова підтримка є невід'ємною частиною програми Основні аспекти правової підтримки включають:

Інформування про права: діти повинні бути ознайомлені зі своїми правами. Програма надає їм інформацію про права, які захищають їх від насильства, а також про можливості правової підтримки і захисту.

Розуміння важливості системної роботи щодо розвитку позитивних навичок самосвідомості та взаємовідносин з оточуючими викликає необхідність соціальних педагогів не лише мінімізувати негативний вплив, але й навчити дітей самостійно вирішувати конфліктні ситуації. Програму роботи соціального педагога з дітьми, які виховуються в багатодітних

родинах, ми представили у вигляді таблиці, де зазначено необхідні вправи для певних поведінкових реакцій, які представлено в таблиці.

Таблиця 2.2 – Програма подолання негативних наслідків поведінки з дітьми, які зазнали насилля в сім'ї.

Заняття	Зміст роботи	Мета роботи
1	Вправа вітання	Розвиток комунікативної компетентності, розвиток міжособистісного спілкування, розвиток позитивних установок на співпрацю
	Вправа «Упіймай погляд»	Формування довіри з оточуючими оточують, розвиток уваги, уяви та процесів самоусвідомлення.
	Вправа «я – творець КАЗКИ»	Розвиток уявлень про власну потрібність, розуміння цінності кожної особистості.
	Вправа «Що мене обурює?»	Розвиток усвідомленого відношення до себе як до значущої частини системи Світу, розвиток позитивних реакцій на оточуючих
	Вправа «Правила»	Розвиток необхідності вироблення та дотримання правил, за якими будується взаємодія в групі, створити правила для продуктивної роботи під час тренінгу.
	«Наші очікування – наші побоювання»	вербалізація очікувань й побоювань учасників групи відносно один одного і стосовно себе
	Вправа «Камінчик в черевіку»	Встановлення зворотного зв'язку, профілактика проблемних ситуацій
	Вправа	Актуалізація «Я-станів» у минулому, сьогодні і

	«Актуалізація «Я-станів»	майбутньому, активізація самосвідомості
	Вправа «+» і «Δ» заняття	Підведення підсумків заняття, з'ясувати сильні та слабкі сторони програми, врахувати побажання учасників у наступній роботі
Заняття 2	Вправа «Алфавітний порядок»	Синхронізація групи, встановлення контакту між учасниками групи
	Вправа «Інформаційне повідомлення «Я маю почуття»	Формування бажання співробітництва, змін в своєму житті, здібностей до погодженої взаємодії, підвищення впевненості в собі, подолання скутості й напруженості учасників групи, відпрацювання навичок самопізнання, розвиток емпатії
	Вправа «Наші почуття»	Демонстрація залежності вчинків від емоційного стану
	Вправа «Актуалізація «Я-мотивацій»	Актуалізація «Я-мотивацій», посилення діагностичних процесів мотивації, активізація процесів мотивації, активізація процесів вольової регуляції.
	Вправа «Комплімент по колу»	Підведення підсумків заняття, закріпити позитивну атмосферу
Заняття 3	Вправа «Камінчик у черевіку»	Встановлення зворотного зв'язку, профілактика проблемних ситуацій
	Вправа	Встановлення позитивного мікроклімату,

	«Кидання іменами»	налаштування учасників на подальшу роботу, оволодіння засобами взаємодії зі світом й самим собою
	Вправа «Graffiti»	Розвиток здібностей прийняття до уваги думки інших, вміння аналізувати дії членів групи
	Вправа «Розмова через скло»	Розвиток невербального мислення, здатності до розуміння інших людей, їх поведінкових проявів
	Вправа «Сплутані ланцюжки»	Розвиток рефлексії, зняття напруги
	Вправа «Лінійка»	Створення сприятливого клімату та атмосфери взаємодовіри; продемонструвати відмінності у сприйманні іншої людини; розглянути образ компанійської, близької людини.
	Вправа «Відреагування почуттів»	Вибір найбільш прийнятної способу розрядки гніву й агресивності, відреагування негативних емоцій.
	Вправа «Рідна душа»	сприяти ефективному розвитку групової взаємодії та налагодженню позитивної психологічної атмосфери у групі.
	Вправа «Умій домовитися»	розвивати навички співпраці, соціальні навички, навички комунікації.
Заняття 4	Вправа «Гра у лото (бінго)»	Встановлення позитивного мікроклімату, налаштування учасників на подальшу роботу
	Вправа «Пам'ятник почуттю»	Ознайомлення з емоціями, вербальним і невербальним спілкуванням, з почуттями; відреагування негативного досвіду

	Вправа «Хто я?»	Розвиток здатності концентруватися на позитивних якостях оточуючих, сприяти формуванню адекватної самооцінки
	Вправа «Як мені сьогодні»	Визначення емоційного стану кожного учасника групи, звернути увагу учасників тренінгу на вплив невербаліки у вираженні емоцій людини.
	Вправа «Гарячий стілець»	Реконструкція позитивного досвіду в минулому через дитячі спогади й інтеграція його із сьогоденням
	Вправа «Закінчи речення»	Підведення підсумків заняття, закріплення позитивної атмосфери.
	Вправа «Цукерки»	Зняття напруги, підведення підсумку заняття
Заняття 5	Вправа «Що в імені?»	Створення доброзичливої атмосфери в групі
	Вправа «Агресія - яка вона?»	Розуміння і вираження власного відношення до проблеми агресивного поведіння, навчання розпізнаванню спрямованості власних агресивних імпульсів.
	Вправа «реагування відчуттів»	Вибір найбільш прийнятної способу розрядки гніву й агресивності, реагування негативних емоцій
	Вправа «Склянка води»	Демонстрація як саме до нас потрапляють емоції та що відбувається, коли ми накопичуємо їх
	Вправа «Риси контактної»	Визначення рис, в яких відображається комунікативність людини, та з'ясування, чому люди не завжди хочуть бути комунікативними та

	людини»	організованими
	«Я хочу сказати «Дякую»	розвиток уміння дякувати, розвиток комунікативності. Розвиток організованості, зменшення рівня розвитку агресивності
	Психологічна гра «Ням-Ням та його друзі	Розвиток уміння домовлятися, розвиток уміння слухати і чути
	Психологічна гра «Зачароване серце»	Розвиток згуртованості, товарищескості, розвиток уваги та уваги
	Вправа «Паперові м'ячики»	Досягнення стану емоційної розрядки

2.3. Методичні рекомендації соціальним педагогам щодо роботи дитиною, які виховується в багатодітній родині.

Робота соціального педагога з дітьми, які виховуються в багатодітній сім'ї має складну структуру, що включає декілька компонентів. Одне з найважливіших завдань цієї роботи - забезпечення ефективної соціально-психологічної та соціально-педагогічної підтримки для таких клієнтів.

Оскільки ефективність соціальної допомоги дітям залежить від взаємодії та розвитку їхнього мислення, основний акцент роботи ставиться на розвитку і саморозвитку дитини, створенні можливостей для вільного прояву волі та можливості вибору. У цьому процесі велике значення має творча здатність дитини обирати свою власну поведінкову реакцію на будь-яку подію і можливість приймати рішення, незалежно від власних установок.

У процесі розвитку й нормалізації взаємин з дітьми, сформування ціннісного ставлення до людського життя загалом і власного життя зокрема є вирішальною. З нашої точки зору, для підвищення ефективності роботи соціальних педагогів з дітьми, які виховуються в багатодітній родині в умовах війни, пропонуємо застосовувати такі методи взаємодії внутрішньо-сімейних стосунків:

- Гуманізація взаємин у родині, сприяння розвитку самостійності дитини, її свободи вибору та відповідальності за власні поведінкові реакції.
- Зосередженість на особистісному та індивідуальному підходах у спілкуванні з дітьми.
- Формування інтересів та потреб емоційного контакту, розуміння інших людей, розвитку поваги та гідності, а також підвищення самоповаги.
- Запровадження позашкільних спільних діяльностей з батьками, що сприяють творчому співробітництву та моральному розвитку, базованому на самоорганізації й саморегуляції.

Соціальний педагог, що працює з такими дітьми, здійснює ефективні заходи для вирішення проблем, що виникають у таких родинах. Наша запропонована програма спрямована на подолання негативних наслідків, пов'язаних з поведінкою дітей, які виховуються в багатодітній родині. Вона враховує особливості психоемоційного та психосоціального стану дітей, віком 7-9 років. Цей період є критичним для формування їх особистості, і вони особливо потребують підтримки та турботи з боку родини. Наша програма ґрунтується на повазі до цінності кожної дитини, її потреб та інтересів. Вона спрямована на розвиток позитивного ставлення дітей до власного досвіду (особливо, якщо він травматичний), поваги до кожної особистості та прийняття різних аспектів, таких як гендерні, культурно-політичні, фізіологічні та інші відмінності.

Важливо побудувати відносини довіри з дитиною, надати їй можливість висловити свої почуття та думки. Постійно підтримуйте її і покажіть, що ви завжди готові послухати.

Забезпечення безпечної та стабільної атмосфери є основною умовою роботи з дитиною, що знаходиться в умовах війни. Спробуйте створити спокійне місце для неї, де вона може відпочити від стресу та тривоги.

Допомагайте дитині розуміти та виражати її емоції. Використовуйте методи роботи з емоціями, такі як малювання, ігри-рольові ігри, писання щоденників тощо, для сприяння її емоційному розвитку.

Приймайте дитину безумовно, незалежно від її поведінки чи дій. Розумійте, що вона може мати складні емоції і реакції через війну. Будьте терплячі та милосердні.

Навчіть дитину різним стратегіям зняття стресу, таким як глибоке дихання, медитація, фізична активність або хобі, що допомагають заспокоїтися.

Забезпечте дитині можливість продовжувати навчання, навіть якщо це відбувається у неідеальних умовах. Допоможіть зорганізувати регулярне навчання, навіть якщо це відбувається вдома.

Працюйте з батьками та іншими членами сім'ї, щоб надати дитині оптимальну підтримку. Зберіть інформацію про їх потреби та ресурси, які можуть бути доступні для допомоги.

Включайте креативні методи, такі як мистецтво, музика, література або театр, щоб допомогти дитині виражати себе та знайти вихід зі складних ситуацій.

У разі потреби направляйте дитину та її сім'ю на консультування психолога або інших спеціалістів, які можуть надати додаткову підтримку в умовах війни.

Висновки до розділу.

Наша експериментальна робота проходила за таким алгоритмом: спочатку нами було проаналізовано стан вивчення проблеми в сучасних наукових працях, розглянуто особливості соціально-педагогічної роботи з дітьми, які виховуються в багатодітних родинах в умовах війни та охарактеризовано основні технології, якими може працювати соціальний педагог у роботі з такими клієнтами. Це був аналітичний етап, далі ми обґрунтували та провели діагностичні методики: діагностика рівня самопочуття, активність, настрій, рівень ситуативної та особистісної тривоги та проєктивну методику «моя сім'я» на основі результатів емпіричного дослідження, ми прийшли до висновку, що рівень розвитку САН потребує корекції, адже у більшості дітей, з якими ми проводили дослідження, було виявлено низький рівень абсолютно всіх показників. Зрозуміло, що війна як об'єктивна характеристика сучасної дійсності, привнесла багато негативного досвіду дітям, особливо це стосується дітей, в яких і до цього періоду могло бути багато різних проявів стресової ситуації, тому на основі результатів дослідження за комплексом методик, нами було розроблено програму покращення дитячо-батьківських взаємин. Наша програма складалась з п'яти занять, кожне з яких розпочиналось з організаційної частини, де пропонуємо кожного разу мотивувати дітей до якоїсь позитивної установки, як от: пізнавальний інтерес до себе (хочу, щоб кожна дитина після нашого заняття виходила із новими знаннями про себе), розпізнавання позитивних установок про себе (сьогодні завданням кожного з нас, буде: дізнатись щось дуже цікаве про себе і поділитись цим знанням з іншими) і т.д. На кожному занятті обов'язково виділявся час для того, щоб почути відгук про роботу, яку виконували на цьому занятті, щоб підвищити цінність кожної особистості у власних очах, продовж заняття соціальний педагог має використовувати багато ігор, адже саме це мотивує до мотивації пізнавального інтересу дітей, віком 7-9 років.

На основі матеріалів нашої роботи ми сформулювали ряд методичних рекомендацій соціальним педагогам щодо підвищення ефективності роботи з дітьми, які виховуються в багатодітній сім'ї.

ВИСНОВКИ

За результатами аналізу сучасних наукових джерел з'ясовано сутнісні ознаки проблеми та проаналізовано ряд наукових праць сучасних вчених стосовно соціально-педагогічної роботи з дітьми, які виховуються в багатодітних сім'ях.

Результати теоретичного аналізу засвідчують значний інтерес науковців Т.Алексєєнко, І.Зверєва, А.Капська, В.Кравець, І.Трубавіна до теоретичної розробки технологій роботи соціального педагога з дітьми, які виховуються в багатодітних сім'ях. та іншими вченими, встановлено, що проблема соціально-педагогічної підтримки багатодітних сімей має багатоаспектний характер. Це охоплює представництво інтересів сімей та дітей, визначення змісту соціально-педагогічної роботи з різними типами сімей, а також розробку технологій і напрямків професійної діяльності соціальних педагогів у сфері роботи з сім'ями.

Проаналізувавши психо-соціальні особливості дітей, які виховуються в багатодітній сім'ї, ми визначили основні: в багатодітних сім'ях може бути менше ресурсів, таких як час, увага та матеріальні засоби, що може призводити до конкуренції між дітьми за доступ до цих ресурсів. У сім'ях з багатьма дітьми батьки можуть бути фізично та емоційно завантаженими, що може призводити до недостатньої уваги до потреб кожної окремої дитини. Це може впливати на їх емоційний стан та самооцінку.

У багатодітних сім'ях діти можуть відчувати, що їх особисті потреби та бажання можуть бути затримані або недооцінені через увагу, спрямовану на велику кількість дітей.

Наша експериментальна робота включала декілька етапів. На першому ми обрали методики дослідження, провели їх та проаналізували отримані результати.. За результатами методики «Шкала тривоги Ч. Спілбергера», половина опитаних мала високий рівень ситуативної тривоги, що свідчить про їхні переживання у момент тестування. У сорока відсотків респондентів була виражена особистісна тривожність, що свідчить про тенденцію

тривожно реагувати. Результати проведення методики САН доводять, що переважна більшість дітей, які виховуються в багатодітних родинах, отримали такі результати: високий рівень самопочуття було виявлено лише в однієї з десяти дітей, високий рівень активності було виявлено лише у двох з десяти дітей і гарний настрій має постійно лише одна з десяти дітей. За результатами проведення проєктивної методики «Моя сім'я», ми зробили висновки, що особливі умови життя в військовий час, багатодітність та невміння правильно розподіляти час батьками серед усіх дітей, неможливість емоційно відпочити, перезавантажитись, дає чіткі обриси тих проблем, які вимальовуються не лише в контексті соціально-педагогічних, а й соціальних, психологічних і політичних. Саме тому нами було розроблено програму покращення дитячо-батьківських взаємин та ряд методичних рекомендацій для соціальних педагогів, які працюють з дітьми, які виховуються в багатодітній родині і які направлено на підвищення дитячо-батьківських взаємин, забезпечення ефективної соціально-педагогічної роботи з багатодітними сім'ями. Соціальний педагог, працюючи з багатодітною сім'єю, виступає координатором соціально-педагогічних заходів, спрямованих на підтримку сім'ї та створення умов для позитивних змін та нормалізації їх комунікативної компетентності, асептивного функціонування.

ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ

1. Алексєєва Л.С., Мінняйло В.Ю. Соціальний патронат родини в системі соціального обслуговування К.: ДНД сім'ї та виховання, 2005.
2. Антонов О. В. Багатодітна сім'я у сучасному суспільстві: умови життя, громадська думка, заходи соціальної політики М: Наука, 2011. 266 с.
3. Ардашкин І. Б. Технологія соціальної роботи: навч. посібник Томськ: Вид-во ТПУ, 2011. 200 с.
4. Барановська Т. Соціальна педагогіка в роботі з багатодітними сім'ями Соціальна педагогіка : теорія та практика. 2015. № 1. с. 42-48
5. Березіна Т. Роль матері у психологічному розвитку дітей з багатодітних родин. Вісник Одеського національного університету. Психологія, 2018р., №23(2), 77-82
6. Беленька, О.В. Соціальна робота з багатодітними сім'ями: особливості і проблеми. Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. Серія «Соціальна робота», 2016, 25(1), 121-126.
7. Борисенко Ю. Ю. Робота соціального педагога з дітьми з багатодітних родин як важлива складова соціальної роботи з сім'єю Наукові праці Херсонського державного університету. Серія: Педагогічні науки. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019. Вип. 40. С. 44-47.
8. Борисенко Н. Розвиток соціально-педагогічної роботи з багатодітними родинами: проблеми та перспективи. Педагогіка і психологія, 2020, 1, 59-63.
9. Борисенко, Н. Соціально-педагогічна робота з багатодітними родинами: досвід та проблеми. Наукові записки. Серія: Педагогічні науки, 2018, 155, 31-37.
10. Борисенко, Н. Соціально-педагогічна робота з багатодітними родинами: теорія і практика. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка, 2019, 161, 40-45.
11. Борисюк, Л. Психологія багатодітної родини: проблеми і перспективи. Педагогічний процес: теорія та практика, 2013р, 1(36), 83-89

12. Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського Серія «Юридичні науки». Том 25 (64). 2012. № 1. С. 342-352. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://snjurid.crimea.edu/arhiv/2012/25_1law/050_chex.pdf
13. Герасименко, Н. В. Формування особистості дитини в багатодітній родині як важлива складова соціально-педагогічної роботи. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Педагогіка. Психологія. Філософія, 2019, 239, 54-58.
14. Гнатюк І. Я. Формування особистості дитини в багатодітній родині: проблеми та перспективи. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 16. Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики, 2016, 10 (53), 68-123
15. Григор'єва Р. В. Багатодітна сім'я: погляд зі сторони Соціальний потенціал сім'ї. М., 2012. С. 53-58.
16. Дацаківська О. Ю., Стельмах С. С., Максименко К. М. Спільно до нових послуг. Керівництво із впровадження інтегрованих соціальних послуг для сімей з дітьми в громадах. Частина 2. [Ведення випадку та міжвідомча взаємодія. Збірка додатків](#). Київ, 2021. 155 с.
17. Дерєга В. В. Соціальна і гуманітарна політика : навчальний посібник Миколаїв, 2012. 152 с.
18. Дубовик А. Психологічні особливості формування соціальної компетентності у дітей багатодітних родин. Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Психологія, 2016 р, № 53, 44-49.
19. Зобенько Н. А. Особливості впливу сімейного виховання на поведінку дітей молодшого шкільного віку. Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького Серія: «Педагогічні науки», (3). 2018, с. 65-73

20. Зубкова Т. З. Організація і зміст роботи щодо соціального захисту жінок, дітей, сім'ї : навч. посібник для студентів серед. навч. закладів М: Академія, 2012
21. Ільченко М. Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми з багатодітних сімей. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Педагогіка, психологія, соціологія, 2013, с. 114-117
22. Кіпніс В. Багатодітність як складна соціальна проблема [Електронний ресурс]. 2020. Режим доступу: https://nszu.gov.ua/images/normativna_baza/metodichni_rekomendaciyi/sochialna_pedagogika/Bagatoditnist_yak_slozhna_socialna_problem.pdf
23. Козубовська І. В. Роль і функції соціально-психологічної служби в роботі з сім'єю Ужгород : УжНУ, 1998. 173 с.
24. Колеснікова Т. І., Гордієнко Л. Ю. Психосоціальні особливості дітей з багатодітних сімей. Наукові записки. Серія «Психологія» 2019, №2(44), 20-26.
25. Корж І. А., Романова Н. Ф. Багатодітна сім'я як об'єкт соціальної роботи. Соціальна робота в Україні: теорія і практика. К.: 2015. 97с
26. Кравченко Т. В. Соціалізація дітей шкільного віку у взаємодії сім'ї і школи: монографія; Інститут проблем виховання АПН України. К. : Фенікс, 2009. 416 с.
27. Крейсер М. Сімейне виховання: психологічні аспекти. Київ: Видавництво «Наш формат» 2017, 143с.
28. Липова, І. В. Формування особистості дитини в багатодітній родині: педагогічні основи та стратегії. Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки, 2020, 2 (51), 134-139.
29. Ліннік О. І. Формування особистості дитини в багатодітній родині як соціально-педагогічна проблема. Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки, 2017, 2 (17), 85-88.

30. Маринченко О. Особливості виховання дітей в багатодітних сім'ях. Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія: Педагогічні науки. 2019, вип. 3 (8), с. 50-54.
31. Михайличенко, О. В. Формування особистості дитини в багатодітній родині: педагогічні умови і засоби. Освіта і наука в умовах глобалізації, 2014р., 2 (6), 79-84.
32. Петренко І. Особливості соціально-педагогічного супроводу дітей з багатодітних сімей Наукові записки кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи. К., 2015. Вип. 1. с. 69-72.
33. Петренко І. Соціально-педагогічний супровід дітей з багатодітних сімей. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Педагогіка. Соціальна робота. 2018, вип. 273, с. 156-161.
34. Пономаренко, О. В. Виховання дітей у багатодітних родинях: проблеми та перспективи. Інноваційні технології в освіті, 2018, №3(25), 156-162.
35. Пономаренко, О. В. Розвиток особистості дитини в умовах багатодітної родини. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології, 2017, №8, 227-232.
36. Святницька В. М. Педагогічні умови соціально-педагогічної роботи з багатодітними родинями. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах, 2018, 54, 147-154.
37. Святницька, В. М. Компетентнісний підхід у соціально-педагогічній роботі з багатодітними родинями. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 16. Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики, 2018, 2 (111), 90-94.
38. Святницька, В. М. Педагогічні умови формування комунікативної культури соціально-педагогічної роботи з багатодітними родинями. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки, 2021, 99, 112-117.

39. Селіванова О. Психолого-педагогічні аспекти розвитку дітей з багатодітних родин Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології, 9(91), 2019р. с. 123-128
40. Соціальна робота: технологічний аспект: Навч. посіб. / За ред. А. Й. Капської. К. 2004. 171 с.
41. Чуйко О.Є. Особливості виховання дітей з багатодітних родин. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Психологія», 2017р, № 53, 33-38.
42. Шендрига І. Психологічні особливості розвитку дітей з багатодітних родин Наукові записки кафедри педагогіки, 2(22), 2016р., с. 161-167.
43. Myers S. M., Sweeney, A. C., Popick V., Wesley K., Bordfeld A., & Fingerhut, R. Psychological well-being and family structure: An examination of individuals from single- and two-parent families and those with and without siblings. Family Journal, 2012, №20(2), 171-178
44. Ruth B. Shaping the Future of Prevention in Social Work : An Analysis of the Professional Literature from 2000 through 2010 / B. Ruth, E. Velásquez, J. Marshall, D. Ziperstein / Social Work 2015. № 2. P. 126-134.

Оцінка рівня ситуативної (реактивної) тривожності (Тест Спілбергера-Ханіна)

Тест Спілбергера-Ханіна належить до методик, за допомогою яких досліджують психологічний феномен тривожності. Цей опитувальник складається з 20 висловлювань, які відносяться до тривожності як стану (стан тривожності, реактивна або ситуативна тривожність) і з 20 висловлювань на визначення тривожності як диспозиції, особливості особистості (властивість тривожності). Що розуміє Спілбергер під обома мірами тривожності видно з наступної цитати: "Стан тривожності характеризується суб'єктивними, свідомо сприйнятими відчуттями загрози і напруги, що супроводжуються або пов'язані з активацією або збудженням автономної нервової системи". Тривожність як риса особи, очевидно, означає мотив або набуту поведінкову диспозицію, яка зобов'язує індивіда до сприйняття широкого кола об'єктивно безпечних обставин, як таких, які несуть загрозу, спонукаючи реагувати на них станами тривоги, інтенсивність яких не відповідає величині реальної небезпеки. Шкала реактивної і особистісної тривожності Спілбергера є єдиною методикою, яка дозволяє диференційовано вимірювати тривожність і як властивість особистості, і як стан. У нашій країні використовують тест у модифікації Ю. Л. Ханіна (1976).

Реактивна (ситуативна) тривожність - стан суб'єкта в даний момент часу, який характеризується емоціями, які суб'єктивно переживаються особою: напругою, занепокоєнням, заклопотаністю, нервозністю у цій конкретній ситуації. Цей стан виникає як емоційна реакція на екстремальну або стресову ситуацію і може бути різним за інтенсивністю та динамікою у часі. Мета роботи : визначити рівень ситуативної тривожності; провести тестування, аналіз результатів, зробити порівняння з нормативами літературних даних. Устаткування: бланк опитувальника.

Хід роботи : 1. Обстежуваному пропонується - " Уважно прочитайте кожне з наведених тверджень і закресліть відповідну цифру справа залежно

від того, як ви себе відчуваєте в даний момент. Над питаннями довго не замислюйтеся. Перша відповідь, зазвичай, яка приходить в голову, є найбільш правильною, адекватною Вашому стану". 2. Проводиться тестування з використанням опитувального бланка (Табл.).

Таблиця 36 Опитувальний бланк ситуативної тривожності (Спілбергера-Ханіна)

№ з/п	Твердження	Варіанти відповідей			
		Ні, це не так	Мабуть, так	Вірно	Цілком вірно
1.	Я спокійний	1	2	3	4
2.	Мені ніщо не загрожує	1	2	3	4
3.	Я знаходжуся в стані напруги	1	2	3	4
4.	Я відчуваю жаль	1	2	3	4
5.	Я відчуваю себе вільно	1	2	3	4
6.	Я засмучений	1	2	3	4
7.	Мене хвилюють можливі невдачі	1	2	3	4
8.	Я відчуваю себе відпочилим	1	2	3	4
9.	Я собою не вдоволений	1	2	3	4
10.	Я відчуваю внутрішнє задоволення	1	2	3	4
11.	Я впевнений у собі	1	2	3	4
12.	Я нервую	1	2	3	4
13.	Я не знаходжу собі місця	1	2	3	4
14.	Я напружений	1	2	3	4
15.	Я не відчуваю скутості, напруженості	1	2	3	4
16.	Я задоволений	1	2	3	4
17.	Я занепокоєний	1	2	3	4
18.	Я занадто збуджений і мені не по собі	1	2	3	4
19.	Мені радісно	1	2	3	4
20.	Мені приємно	1	2	3	4

Б. Шкала самооцінки особистісної тривожності

Інструкція

Прочитайте уважно кожне з приведених нижче тверджень і закресліть відповідну цифру праворуч від кожного з тверджень залежно від того, як Ви себе почуваєте звичайно. Над твердженнями довго не замислюйтеся, оскільки правильних чи неправильних варіантів відповідей немає.

№ з/п	Твердження	Варіанти відповідей			
		Ні, це не так	Мабуть, так	Вірно	Цілком вірно
21.	Я відчуваю задоволення	1	2	3	4
22.	Я дуже швидко втомлююся	1	2	3	4
23.	Я легко можу заплакати	1	2	3	4
24.	Я хотів би бути таким же щасливим, як і інші	1	2	3	4
25.	Я програю від того, що недостатньо швидко приймаю рішення	1	2	3	4
26.	Звичайно я почуваю себе бадьорим	1	2	3	4
27.	Я спокійний, холонокровний і зібраний	1	2	3	4
28.	Очікувані труднощі звичайно дуже тривожать мене	1	2	3	4
29.	Я занадто переживаю через дрібниці	1	2	3	4
30.	Я цілком щасливий	1	2	3	4
31.	Я приймаю все занадто близько до серця	1	2	3	4
32.	Мені не вистачає впевненості в собі	1	2	3	4
33.	Звичайно я почуваю себе в безпеці	1	2	3	4
34.	Я намагаюся уникати критичних ситуацій і труднощів	1	2	3	4
35.	У мене буває хандра	1	2	3	4

36.	Я задоволений	1	2	3	4
37.	Усякі дрібниці відволікають і хвилюють мене	1	2	3	4
38.	Я так сильно переживаю свої розчарування, що потім довго не можу про них забути	1	2	3	4
39.	Я врівноважена людина	1	2	3	4
40.	Мене охоплює сильне занепокоєння, коли я думаю про свої справи і турботи	1	2	3	4

Обробка результатів

Показники реактивної тривожності (РТ) та особистісної тривожності (ОТ) підраховуються окремо за формулами:

$$1. РТ = \Sigma 1 - \Sigma 2 + 50,$$

де $\Sigma 1$ – сума закреслених на бланку цифр за пунктами шкали 3, 4, 6, 7, 9, 12, 13, 14, 17, 18;

$\Sigma 2$ – сума інших закреслених цифр (пункти 1, 2, 5, 8, 10, 11, 15, 16, 19, 20).

$$2. ОТ = \Sigma 1 - \Sigma 2 + 35,$$

де $\Sigma 1$ – сума закреслених цифр на бланку за пунктами шкали 22, 23, 24, 25, 28, 29, 31, 32, 34, 35, 37, 38, 40;

$\Sigma 2$ – сума інших цифр за пунктами 21, 26, 27, 30, 33, 36, 39.

Інтерпретація результатів

Для інтерпретації результатів використовуються такі орієнтовані оцінки:

0-30 балів – низький рівень тривожності;

31-45 балів – помірний рівень тривожності;

вище 45 балів – високий рівень тривожності.

ДІАГНОСТИЧНА МЕТОДИКА САН

Методика досліджує такі психічні стани як самопочуття, активність і настрої.

Інструкція: висловити кількістю балів від 1 до 4 свій стан, маючи на увазі, що бали «1» і «2» відповідають оцінками лівого стовпця, а бали «3» і «4» - правого. Відповідати слід на кожне питання, вважаючи, що бали «1» і «4» більш близькі до пропонованих оцінок, а бали «2» і «3» - означають меншу згоду з пропонованими оцінками.

н/п	Оцінки	Бали	Оцінки	
1	Самопочуття добре	1 2 3 4	Самопочуття погане	X
2	Відчуваю себе сильним	1 2 3 4	Відчуваю себе слабким	X
3	Пасивний	1 2 3 4	Активний	
4	Малорухливий	1 2 3 4	Рухливий	
5	Веселий	1 2 3 4	Сумний	X
6	Гарний настрої	1 2 3 4	Поганий настрої	X
7	Працездатний	1 2 3 4	Розбитий	X
8	Повний сил	1 2 3 4	Знесилений	X
9	Повільний	1 2 3 4	Швидкий	
10	Бездіяльний	1 2 3 4	Діяльний	
11	Щасливий	1 2 3 4	Нещасний	X
12	Життєрадісний	1 2 3 4	Похмурий	X
13	Напружений	1 2 3 4	Розслаблений	X
14	Здоровий	1 2 3 4	Хворий	X
15	Бездіяльний	1 2 3 4	Захоплений	
16	Байдужий	1 2 3 4	Зацікавлений	

17	Захоплений	1 2 3 4	Похмурий	X
18	Радісний	1 2 3 4	Сумний	X
19	Відпочивший	1 2 3 4	Втомлений	X
20	Свіжий	1 2 3 4	Виснажений	X
21	Сонливий	1 2 3 4	Збуджений	
22	Бажання відпочити	1 2 3 4	Бажання працювати	
23	Спокійний	1 2 3 4	Схвильований	X
24	Оптимістичний	1 2 3 4	Песимістичний	X
25	Витривалий	1 2 3 4	Втомлений	X
26	Бадьорий	1 2 3 4	Млявий	X
27	Міркувати важко	1 2 3 4	Міркувати легко	
28	Розсіяний	1 2 3 4	Уважний	
29	Повний надій	1 2 3 4	Розчарований	X
30	Задоволений	1 2 3 4	Незадоволений	X

ПРОЕКТИВНА МЕТОДИКА МОЯ СІМ'Я.

Сімейну ситуацію, яку батьки оцінюють з усіх боків позитивно, дитина може сприймати зовсім інакше. Дізнавшись, яким вона бачить навколишній світ, сім'ю, батьків, себе, можна зрозуміти причини виникнення багатьох проблем і ефективно допомогти їй при їх вирішенні.

Призначення тесту

Тест призначений для виявлення особливостей внутрішньосімейних відносин. Методику можна використовувати з 3,5 років.

Інструкція: “Намалюй, будь ласка, свою сім'ю”. Не слід давати які-небудь вказівки чи уточнення. На запитання, яні може поставити дитина, типу “Кого треба малювати, а кого не треба?”, “Треба намалювати всіх?”, “А дідуся малювати треба?” і т.д., відповідати слід ухильно, наприклад: “Малюй так, як тобі хочеться”.

Процедура

Дитині дають простий олівець середньої м'якості, набір кольорових олівців, гумку і стандартний чистий аркуш паперу формату А4. Використання будь-яких додаткових інструментів виключається.

AdvertisementsПоки дитина малює, психолог повинен

ненав'язливо **проводити спостереження**, відзначаючи такі моменти, як:

- порядок заповнення вільного простору.
- порядок появи персонажів малюнка.
- час початку і закінчення роботи.
- виникнення труднощів при зображенні того чи іншого персонажа або елементів малюнка (надмірна зосередженість, паузи, помітна повільність, користування гумкою і т.д.).
- час, витрачений на виконання окремих персонажів.
- емоційний настрій дитини під час зображення того чи іншого персонажа.
- спонтанні коментарі дитини.

Після виконання завдання слід отримати максимум додаткової інформації, організувавши коротку **бесіду** за допомогою запитань.

1. Скажи, хто тут намальований?
2. Де вони знаходяться?
3. Що вони роблять?
4. Хто в сім'ї найбільш хороший і чому?
5. Їм весело чи нудно? Чому?
6. Хто з намальованих людей найщасливіший? Чому?
7. Хто з них найбільш нещасний? Чому?
8. Як у цій сім'ї карають дітей за погану поведінку?
9. Кого одного залишать вдома, коли поїдуть на прогулянку?
10. Чому дитина не намалював кого-небудь з членів сім'ї (якщо так сталося)?

При опитуванні психолог повинен з'ясувати сенс намальованого дитиною почуття – почуття до окремих членів родини.

Якщо інформації недостатньо можна **розширити бесіду і задати дитині вирішити 6 ситуацій**: 3 з них мають виявити негативні почуття до членів сім'ї, 3 – позитивні.

1. Уяви собі, що ти маєш два квитки в цирк. Кого б ти покликав з собою?
2. Уяви, що вся твоя родина йде в гості, але один з вас захворів і повинен залишитися вдома. Хто він?
3. Ти будуєш з конструктора будинок (вирізаєш паперову сукню для ляльки), і в тебе не виходить. Кого ти покличеш на допомогу?
4. Ти маєш .... квитків (на один менше, ніж членів сім'ї) на цікаву кінокартину. Хто залишиться вдома?
5. Уяви собі, що ти потрапив на безлюдний острів. З ким би ти хотів там жити?
6. Ти отримав у подарунок цікаве лото. Вся сім'я сіла грати, але вас однією людиною більше, ніж треба. Хто не буде грати?

Інтерпретація процесу малювання реалізує тезу про те, що за динамічними характеристиками малювання криються зміни думки, актуалізація почуттів, напруга, конфлікти, які відображають значущість певних деталей малюнка дитині. Інтерпретація процесу малювання вимагає творчого включення всього практичного досвіду психолога, його інтуїції.

ПРОГРАМА ПОКРАЩЕННЯ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ ВЗАЄМИН.

ЗАНЯТТЯ 1

Мета: сприяння налагодженню стосунків у групі, активізації сумісної діяльності. Обладнання: фліпчарт, маркери, стікери, скоч, ноутбук, проектор, екран. Час проведення: 60 хвилин

Вправа «Привітання»

Мета: знайомство, створення доброзичливої атмосфери, введення «ритуалу привітання» Час виконання: 5 хв.

Хід виконання. Тренер презентує себе групі, ознайомлює учасників з метою, місцем, часом та тривалістю занять. Активізувати сумісну діяльність можливо завдяки введення «ритуалу привітання», який бажано використовувати спочатку кожного заняття.

1.2. Вправа «Коло знайомств»

Мета: знайомство з учасниками групи Час виконання: 15 хв.

Хід виконання. Вправа проводиться за допомогою мови жестів і рухів. Всі стають в коло, один з учасників називає своє ім'я і рису характеру, або якість, яка починається з цієї ж літери, з якої починається ім'я. Всі учасники продовжують по колу. Інформація для тренера: Це перше завдання тренінгу і тому дуже важливо відразу позитивно налаштувати слухачів, познайомити їх один з одним. Оскільки серед учасників можуть бути люди, які ніколи не приймали участь у тренінгах, важливо, щоб перше завдання було не складним і при його виконанні не виникало почуття дискомфорту.

1.3 Вправа «Правила»

Мета: показати необхідність вироблення та дотримання правил, за якими будується взаємодія в групі, створити правила для продуктивної роботи під час тренінгу.

Метод навчання: мозковий штурм.

Час виконання: 5 хв. Обладнання: великий аркуш паперу, маркери. Інформація для тренера: Тренер також може запропонувати власні правила, особливо в тому випадку, коли аудиторія не активна, але стимулювати учасників до висловлення власних думок. Також важливо наголосити на тому,

що якщо виникне необхідність додати ще якесь правило, можна це зробити на будьякому етапі роботи.

1.4 Вправа «Наші очікування – наші побоювання»

Мета: вербалізація очікувань й побоювань учасників групи відносно занять
Час виконання: 5 хв. Обладнання: фліпчарт, маркери, стікери

Хід виконання. На фліпчарті намальовано річку з двома берегами та підводними рифами у воді. Учасники отримують стікери, на яких мають змогу написати власні очікування та побоювання, пов'язані з тренінгом. На один з берегів учасники наклеюють свої очікування від тренінгу, а на місця рифів – побоювання, якщо такі є.

1.5 Вправа «Камінчик в черевіку»

Мета: встановлення зворотного зв'язку, профілактика проблемних ситуацій
Час виконання: 15 хв.

Хід виконання. Вправа проводиться в колі. Тренер пропонує розповісти учасникам про відчуття у випадку, коли в черевик потрапляє камінчик? «Можливо, спочатку цей камінчик не сильно заважає, і ви залишаєте все як є. Можливо, навіть трапляється і так, що ви забуваєте про неприємний камінчик й лягаєте спати, а вранці взуваєте черевик, забувши витягнути з нього камінчик. Але через деякий час ви помічаєте, що нозі стає боляче. Врешті-решт, цей маленький камінчик сприймається вже як уламок цілої скелі. Тоді ви роззуваєте й витрушуєте його звідти. Проте на нозі вже може бути ранка, і маленька проблема стає великою проблемою. Коли ми сердимось, буваємо чимось заклопотані або схвильовані, то спочатку це сприймається як маленький камінчик в черевіку. Якщо ми вчасно витягуємо його звідти, то нога залишається цілою й неушкодженою, якщо ж ні, то можуть виникнути проблеми й чималі. Тому завжди корисно як дорослим, так і дітям говорити про свої проблеми відразу, як тільки вони відчувають, що їх щось непокоїть. Якщо ви скажете нам: «У мене камінчик в черевіку», то всі ми знатимемо, що вам щось заважає й зможемо поговорити про це. Я хочу, аби ви зараз гарненько подумали, чи немає зараз чогось такого, що заважало б вам. Скажіть тоді: У мене немає «камінчика в черевіку», або: «У мене є камінчик в черевіку. Я відчуваю..., тому що...». Розкажіть, що вас пригнічує.» Тренер повинен дати учасникам проєкспериментувати з цими двома фразами залежно від стану. Потім обговорити окремі «камінчики», які будуть названі.

1.6. Вправа «Актуалізація «Я-станів»

Мета: актуалізація «Я-станів» у минулому, сьогодні і майбутньому, активізація самосвідомості Час виконання: 20 хв.

Хід виконання. Учасники об'єднуються у трійки чи четвірки і розсаджуються в кола. Дається інструкція: «У групі виберіть того, хто буде починати вправу. У колі вам необхідно послідовно обмінюватися висловлюваннями. Починати фразу потрібно з визначених слів, що зараз будуть названі. Вправа будескладатися з трьох серій, починати чи закінчувати які необхідно тільки покоманді.» Серія 1. Раніше я ... Серія 2. Насправді я ... Серія 3. Незабаром я

Інструкція для тренера: Роль керівника складається в спостереженні за тим, щоб висловлювання починалося саме з «фіксованої» фрази, стимуляції роботи в мікрогрупах, активізації роботи в групах. Після проходження трьох серій група утворює загальне коло й обговорює: що не сподобалося, що сподобалося в цій вправі; що важко було зробити, що легко; у якій серії почували найбільші труднощі; що почували, про що думали під час виконання вправи.

1.7. Вправа «+» і «Δ» заняття

Мета: підведення підсумків заняття, з'ясувати сильні та слабкі сторони тренінгу, врахувати побажання учасників у наступній роботі.

Час виконання: 10 хв.

Хід виконання. Заняття закінчується колом. Тренер пропонує висловити по черзі (за бажанням) «+» і «Δ» заняття, пояснюючи, що «+» - це те, що сподобалось, що найбільш запам'яталося, і «Δ» (дельта) – це змінна, те, що хотілося б змінити. Тренер узагальнює отриману інформацію і підводить підсумок заняття.

ЗАНЯТТЯ 2

Мета: формування бажання співробітництва, змін в своєму житті, здібностей до погодженої взаємодії, підвищення впевненості в собі, подолання скутості й напруженості учасників групи, відпрацювання навичок самопізнання, розвиток емпатії.

Обладнання: фліпчарт, маркери, скоч, таблиці, екран, ноутбук, проектор.

2.1 Вправа «Алфавітний порядок»

Мета: синхронізація групи, встановлення контакту між учасниками групи Час виконання: 10 хв.

Обладнання: листи А4, маркери, скоч.

Хід виконання. Запропонуйте учасникам розташуватися в алфавітному порядку, використовуючи перші літери своїх імен. Це допоможе учасникам дізнатися про імена інших членів групи. Або застосуйте "невербальний іменний порядок" як засіб повторення імен після того, як учасники традиційно представилися один одному. Попросіть учасників згрупуватися за алфавітним порядком своїх імен, не розмовляючи один з одним.

2.2 Вправа «Інформаційне повідомлення «Я маю почуття» Мета: ознайомити учасників групи з різноманіттю людських почуттів Час виконання: 10 хв. Обладнання: ноутбук, екран, проектор. Тренер знайомить учасників групи з різноманітністю емоцій та почуттів.

2.3 Вправа «Наші почуття»

Мета: продемонструвати залежність вчинків від емоційного стану. Час виконання: 15 хв. Обладнання: таблиці почуттів. Тренер просить заповнити учасників таблицю, описавши конкретну емоцію: вчинки та думки, які виникають та можуть супроводжувати її. В ході обговорення потрібно приділити увагу питанню залежності вчинків від почуттів. Почуття Дії (вчинки) Думки Радість Злість Засмучення Відчай Спокій Щастя Образ

2.4 Вправа «Прогноз погоди»

Мета: створити відповідний емоційний фон для роботи.

Час виконання: 10 хв.

Обладнання: листи А4, маркери, скоч. Інформація для тренера: Бувають дні, коли підлітки відчувають себе «не у формі». Можливо, їх охоплює смуток, образа або злість, можливо, хочеться, аби їм дали спокою. Отримавши право побути деякий час наодинці, вони легше приходять в 438 нормальний стан, справляються зі своїми відчуттями й швидше включаються в життя групи. За допомогою цієї вправи тренер дає учасникам зрозуміти, що він визнає за ним право побути деякий час нетовариським. В цей час інші учасники вчаться поважати такий стан душі у кожної людини.

Хід виконання. Тренер: «Інколи, кожному з нас буває необхідно побути наодинці з самим собою. Можливо, щось зіпсувало вам настрій? Тоді нормально, якщо інші залишать вас на деякий час у спокої, аби ви змогли відновити свою внутрішню рівновагу. Якщо з вами станеться таке, ви можете дати нам зрозуміти, що вам хочеться побути наодинці, аби вас ніхто не чіпав. Зробити це можна так: показати однокласникам свій «прогноз погоди». Тоді всім буде зрозуміло, що на якийсь час вас потрібно дати спокій. Візьміть

аркуш паперу й намалюйте малюнок, який відповідатиме вашому настрою в таких випадках. Або просто напишіть великими розфарбованими буквами слова «Штормове попередження». В такий спосіб ви можете показати іншим, що у вас зараз «погана погода», і вас краще не чіпати. Якщо ви відчуваєте, що вам хочеться спокою, ви можете покласти такий аркуш перед собою, аби всі знали про це. Коли ви відчуєте себе краще – «дайте відбій». Для цього намалюйте невелику картинку, на якій із-за дощу і хмар починає проглядати сонце або покажіть своїм малюнком, що для вас сонце вже світить щосили.» Заохочуйте використання «прогнозів погоди» дітьми, буде дуже добре, якщо це стане для них звичним. Це зробить атмосферу в групі доброзичливою і навчить дітей поважати настрій один одного. Краще всього, якщо Ви самі час від часу представлятимете дітям свій особистий «прогноз погоди», що дозволить їм брати до уваги настрій і душевний стан дорослого.

2.5 Вправа «Актуалізація «Я-мотивацій»

Мета: Актуалізація «Я-мотивацій», посилення діагностичних процесів мотивації, активізація процесів мотивації, активізація процесів вольової регуляції.

Час виконання: 20 хв.

Хід виконання. Учасники об'єднуються у трійки чи четвірки і розсаджуються в кола.

Дається інструкція: «У групі виберіть того, хто буде починати вправу. У колі вам необхідно послідовно обмінюватися висловлюваннями. Починати фразу потрібно з визначених слів, що зараз будуть названі. Вправа буде складатися з трьох серій, починати чи закінчувати які необхідно тільки по команді». Серія 1. Я ніколи ... Серія 2. Я хочу, але, швидше, не можу ... Серія 3. Якщо я дійсно захочу, то ... Після проходження трьох серій група утворює загальне коло й обговорює: що не сподобалося, що сподобалося в цій вправі; що важко було зробити, що легко; у якій серії почували найбільші труднощі; що почували, про що думали під час виконання вправи.

2.6 Вправа «Комплімент по колу»

Мета: підвести підсумок заняття, закріпити позитивну атмосферу. Час виконання: 10 хв. Хід виконання. Учасникам пропонується встати у коло. Одному з учасників дається маленький м'яч, який зручний для тримання. Дається інструкція: «Ми гарно попрацювали сьогодні і дізналися багато корисної інформації не лише про себе, а й про інших вихованців. Кидаючи

м'яч комусь з учасників кола, скажіть гарні слова, зробіть короткий комплімент, з урахуванням особливостей цієї людини»

ЗАНЯТТЯ 3

Мета: оволодіння засобами взаємодії зі світом й самим собою. Час проведення: 60 хв. Обладнання: фломастери, 6 аркушів ватману з написами (Що я люблю? Що я хочу знати? Чудові миттєвості. Що мене лякає? Що для мене є найбільш захоплюючим? Чому я хочу навчитися?)

3.1. Вправа «Камінчик у черевіку»

Мета: встановлення зворотного зв'язку, профілактика проблемних ситуацій
Час виконання: 5 хв.

3.2. Вправа «Кидання іменами»

Мета: встановлення позитивного мікроклімату, налаштування учасників на подальшу роботу.

Час виконання: 5 хв.

Обладнання: м'ячик, або інший легкий предмет.

Хід виконання: Учасники стають у коло і хтось один бере якийсь предмет, що легко кидати й ловити, наприклад м'яч або заповнений чимось мішечок. Учасник, який тримає м'ячик, говорить своє ім'я і кидає його іншому члену групи. Той ловить, називає своє ім'я і кидає м'ячик третьому. Продовжуйте кидання, доки всі учасники не назвуть себе. Коли останній з учасників назве своє ім'я, попросіть його/її назвати ім'я іншого члена групи і кинути йому м'ячик. Той, хто його зловить, повторює ім'я учасника, який йому/їй кинув м'ячик, і називає ім'я ще когось, кому й кидає знову м'ячик.

3.3. Вправа «Фруктовий салат»
Мета: об'єднати учасників у малі групи
Час виконання: 5 хв.
Хід виконання: Всі учасники по колу називають по черзі назву фруктів: —яблуко, груша, апельсин, лимон. На слова ведучого (наприклад, —груша!) всі груші повинні встати і зайняти швидко будь-яке порожнє місце, тільки не своє, т.д. Таким чином, учасники не лише розважаються, а і об'єднуються в підгрупи.

3.4. Вправа «Graffiti»

Мета: розвиток здібностей прийняття до уваги думки інших, вміння аналізувати дії членів групи

Час виконання: 30 хв.

Обладнання: фломастери, 6 аркушів ватману з написами (Що я люблю? Що я хочу знати? Чудові миттєвості. Що мене лякає? Що для мене є найбільш захоплюючим? Чому я хочу навчитися?) Тренер розповідає про традицію Graffiti – написів на стінах: «Той, хто малює або пише на стінах, намагається виразити свої думки. Я пропоную вам стати на деякий час творцями Graffiti й написати чи намалювати щось, відповідно тієї теми, яка вказана на кожному із плакатів. У групах ви працюєте з плакатом, поки не почуєте команду: «Стоп!» (3 хвилини). Тоді передаєте свій плакат іншій групі за годинниковою стрілкою і працюєте з наступним. Таким чином, ви попрацюєте з кожним із плакатів. Процедура продовжується доти, доки кожна група не висловиться на всі теми. Записуйте свої думки коротко і влучно, як зазвичай пишуть на стінах.» По закінченні роботи всі плакати розвішуються на стіні. Тренер пояснює метод «Галерея». Учасники, не коментуючи нічого, підходять до кожного із плакатів і розглядають його.

Питання для обговорення: • яка з тем виявилася найцікавішою? • яка з тем викликала найбільше розмаїття думок? • який напис найбільше сподобався? • що більше до вподоби: писати чи читати написане іншими?

3.5 Вправа «Розмова через скло»

Мета: розвиток невербального мислення, здатності до розуміння інших людей, їх поведінкових проявів.

Час виконання: 15 хвилин

Хід виконання: Тренер запрошує двох учасників та надає інструкцію: «Уявіть, що один із вас (перший) знаходишся на п'ятому поверсі будинку. Вікна щільно закриті, звук крізь них не проникає. Раптом ти бачиш внизу на вулиці свого однокласника (другого). Він щось намагається тобі передати й відчайдушно жестикулює. Твоя справа зрозуміти, яку інформацію до тебе намагаються донести». Якщо перший учасник не може здогадатися, що другий показує, то запропонуйте групі допомогти.

3.6 Вправа «Сплутані ланцюжки»

Мета: рефлексія, зняття напруги

Час виконання: 10 хвилин

Учасники встають в коло, закривають очі й протягують перед собою праву руку. Зіткнувшись, руки зчіплюються. Потім учасники витягують ліву руку і знову шукають собі партнера. Ведучий допомагає рукам з'єднатися і стежить за тим, аби кожен тримав за руки двох людей, а не одного. Учасники

розплющують очі. Вони повинні розплутатися, не розтискаючи рук. Аби не відбувалося вивихів рук, вирішується «провертання шарнірів» – зміна положення кистей без розчеплення рук. В результаті можливі такі варіанти: або утворюється круг, або декілька зчеплених колечок з людей, або декілька незалежних кругів або пар.

ЗАНЯТТЯ 4

Мета: ознайомлення з емоціями, вербальним й невербальним спілкуванням, з почуттями; відреагування негативного досвіду формування адекватної самооцінки. Обладнання: роздатковий матеріал «Бінго», цукерки.

4.1. Вправа «Гра у лото (бінго)»

Мета: встановлення позитивного мікроклімату, налаштування учасників на подальшу роботу. Час виконання: 10 хв.

Хід виконання: Роздайте учасникам роздатковий матеріал «Бінго». Поясніть, що в кожній клітинці таблиці записані інтереси, схильності та здібності людини. Учасники повинні, рухаючись по аудиторії та спілкуючись один з одним, знайти людину, яка володіє тією чи іншою здібністю та записати її ім'я у відповідну клітинку таблиці. Кожну людину можна записати лише один раз. Перемагає в грі той, хто першим заповнить всі клітинки і вигукне «Бінго!».

4.2 Вправа «Пам'ятник почуттю»

Мета: ознайомлення з емоціями, вербальним і невербальним спілкуванням, з почуттями; відреагування негативного досвіду. Час виконання: 30 хв.

Обладнання: заздалегідь заготовлені картки з назвою почуттів. Це можуть бути - радість, засмучення, образа, натхнення, страх, задоволення, гнів, сміттям, замилювання, подяка, подив, злість, відраза, полегшення, нетерпіння, переляк, зніяковілість, торб.

Хід виконання: Тренер роздає картки з назвою почуттів і пропонує ознайомитися з ними, але не показуйте навколишнім. «Цей стілець буде постаментом, необхідно піднятися на нього і зобразити «пам'ятник» тому почуттю, що написано у вас на картці». Задача групи - відгадати, «пам'ятник» якому почуттю смороду бачать. Повинний висловитися кожен член групи. Після завершення цієї частини група розсаджується в коло. Поясніть, як ви розумієте слова, зазначені у вас на картці? Спробуйте описати, що значать ці якості, у яких життєвих ситуаціях смороду можуть виникати. Згадайте які-небудь ситуації з вашого життя, коли у вас виникали ці 442 почуття.

Розповісти про це. Чим більше актуалізація почуттів і життєвих ситуацій, зв'язаних з ними, тим краще.

4.3 Вправа «Хто я?»

Мета: розвиток здатності концентруватися на позитивних якостях оточуючих, сприяти формуванню адекватної самооцінки.

Обладнання: іменні листи А4

Тренер: «У кожної людини є своя особлива теорія унікальності, відмінності від інших. Ви можете вважати себе гідним чи не гідним любові та поваги. Ви можете думати й переживати з приводу того, розділяють оточуючі вашу думку чи ні. Легше за над усе отримати інформацію про це, а потім аналізувати її. Давайте перевіримо.» Тренер роздає листи А4 кожному з іменами учасників, які розділені на дві рівні за розміром вертикальні колонки. В першій колонці треба відповісти на запитання «Хто я?» 5-15 слів-епітетів (по кількості учасників), по команді тренера листи передаються по колу. В другій колонці «Хто він?» кожному учаснику потрібно написати одне слово, яке характеризує, на його погляд, того учасника, чий лист до нього потрапив. Так триває до тих пір, доки учасникам не повернуться їх листи. Тренер допомагає зробити висновок. Бажано, щоб тренер брав участь у цієї вправі.

4.4 Вправа «Цукерки»

Мета: зняття напруги, підведення підсумку заняття.

Час виконання: 10 хвилин

Обладнання: цукерки

Тренер пускає по колу пакет з цукерками. Учасники можуть взяти стільки цукерок, скільки захочуть. Коли у всіх будуть цукерки, скажіть, що за кожному взятю ними цукерку вони повинні щось розповісти про себе.

ЗАНЯТТЯ 5 Мета заняття: розвиток навичок самоконтролю та саморегуляції

Обладнання: мотузок, склянка, вода.

Продовження додатку Д.

5.1. Вправа «Що в імені?»

Мета: створення доброзичливої атмосфери в групі

Час виконання: 15 хв.

Хід виконання: Учасники повинні назвати себе, а потім поговорити на одну з наведених нижче тем: • що мені подобаються або не подобатися в моєму імені; • на честь кого мене назвали; • походження мого імені і що воно означає.

5.2. Вправа «Агресія - яка вона?»

Мета: Розуміння і вираження власного відношення до проблеми агресивного поведіння, навчання розпізнаванню спрямованості власних агресивних імпульсів.

Хід виконання: Кожній людині від природи дана агресивна енергія. Однак різні люди використовують її по-різному. Одні - щоб творити, і тоді агресивну енергію можна назвати конструктивною, інші - щоб знищувати чи руйнувати, і тоді їхня агресія - деструктивна. Конструктивна агресія - це активність, прагнення до досягнень, захист себе й інших, завоювання волі і незалежності, захист власного достоїнства. Деструктивна агресія - це насильство, жорстокість, ненависть, недобррозичливість, злість, причепливість, сварливість, гнів, роздратування, упертість, самозвинувачення. Тобто, щоб розуміти, що з нами відбувається, дуже важливо розпізнавати свої агресивні імпульси, керувати ними і направляти в бажані русло, не заподіюючи шкоди навколишнім.

Проаналізуйте власне поведіння і постарайтеся відповісти на питання:

1. У якій формі (деструктивній чи конструктивній) найчастіше виявляється ваша агресивна енергія?
2. Подумайте, яким способом, як ви справляєтеся зі своєю агресивною енергією: даєте їй хід, чи, навпаки, намагаєтеся стримувати?
3. Як ви відноситеся до власної агресивної енергії: боїтеся її, насолоджуєтеся нею, одержуєте від неї задоволення?
4. Які ваші звичні способи розрядки цієї енергії? У процесі виконання вправи необхідно надати можливість висловитися кожному учаснику групи, не обмежуючи його в часі і не звужуючи тематику його розповіді.